

ר' יחיאל מיכל עפשטיין ו'הצמח צדק' בעדשת הספר 'מקור ברוך' איתם הנקין

ראשי פרקים:

1. מבחור ישיבה בוולוז'ין לרב בעיירה חסידית
2. דיוני אמינות סביב הביקור בלובביץ'
3. חוקר חסידי שולל את סיפור המפגש
4. האם הסופר הליטאי היה בור בתולדות חב"ד?
5. הראשון שטען שהגר"א הועיל לחסידות
6. מעמד הרי"מ עפשטיין ופסקיו בקרב החסידים
7. כיצד התייחס האדמו"ר מלובביץ' ל'תורה תמימה'
8. סיכומו של דבר

מבחור ישיבה בוולוז'ין לרב בעיירה חסידית

ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, מחבר ספר ההלכה המפורסם 'ערוך השלחן', נולד בכ' שבט תקפ"ט (1829) בעיירה בוברויסק, שבחיבור מחוזות מוהילוב ומינסק במזרח רוסיה הלבנה (בלארוס). בשונה מרוב העיירות הסמוכות באותו אזור, שהיו בעלות אוריינטציה ליטאית מובהקת, בבוברויסק התקיימה קהילה חסידית גדולה, חב"דית ברובה, ולצידה שכנה קהילה ליטאית, אליה השתייכה משפחתו של הרי"מ עפשטיין. על אף שהידי המחלוקת העזה בין החסידים ל'מתנגדים' טרם שככו, היחסים בין שתי הקהילות היו טובים למדי – דבר המיוחס בין השאר להשפעת רבה של בוברויסק באותה עת, ר' ברוך מרדכי אטינגר, בעצמו חסיד חב"ד, שבראשית דרכו ניצב בתווך שבין ה'מתנגדים' לחסידים, ואף נעשה לחתנו של ר' שמואל האב"ד בוויילנא בתקופת החרמות, אך בעצמו

לא היה מעורב בפרשה זו ובהמשך נעשה מקורב לבעל התניא, והיה מקובל על כל תושבי בוברויסק, חסידים וליטאים¹.

לפי עדותם של כמה מזקני העיירה, כבר בילדותו של הרי"מ עפשטיין ניכרה בו 'נטיה מיוחדת להלכות פסוקות'². אולם הוא מצידו ביקש להמשיך את דרכו של אביו, ולהיות, כמוהו, סוחר הקובע עיתים לתורה, ולאחר שסיים את לימודיו הבסיסיים החל לעסוק במסחר³. התפנית חלה כשר' אליהו גולדברג, תלמיד ר' חיים מוולוז'ין שכיהן אז כרב בקהילה הליטאית בפאריץ' (פאריטש) הסמוכה, פגש בהזדמנות מקרית את הנער הצעיר, ולפי המסופר התפעל מידיעותיו ויכולותיו התורניות, ושכנע את משפחתו לסייע ולאפשר לו ללמוד תורה⁴. בהשפעת הר"א גולדברג עזב הרי"מ עפשטיין את עיסוקיו כדי ללמוד תורה, ובהמשך נסע לישיבת וולוז'ין, שבראשה עמד אז ר' יצחק (איצ'לה) בנו של ר' חיים מוולוז'ין, ולמד בה כשנתיים⁵.

בסמוך לסיום לימודיו התחתן הרי"מ עפשטיין עם מיכלה ברלין⁶, אחותו של הנצי"ב שהיה אז ר"מ בוולוז'ין, ולאחר תקופה קצרה בה שהה בבית חותנו במיר, חזר לבוברויסק.

¹ ראה: ר' יצחק ניסנבויס, עלי חלדי, ירושלים תשכ"ט (להלן: ניסנבויס), עמ' 30; ר' יהודה לייב מיימון, שרי המאה, ירושלים תש"כ, חלק ו' (להלן: שרי המאה) עמ' 96-97, 100. לתיאורים שניוניים ראה: דב אטינגר, 'רבי ברוך מרדכי אטינגר מבוברויסק-ירושלים', שנה בשנה תשל"א, ירושלים, עמ' 299; ר' ניסן וקסמן, 'הגאון בעל ערוך השולחן', שנה בשנה תש"מ, ירושלים (להלן: וקסמן), עמ' 422-423. לאחרונה ראו גם ספרו של ר' אליהו יוחנן גוראריה, תולדות ברוך מרדכי, כפר חב"ד תשס"ח, לאורך עמ' 26-76.

² כפי ששמע זאת מהם ר"ל מיימון, שרי המאה עמ' 97. הכוונה אולי לתקופת לימודיו ב'חדר', המוזכרת בקצרה על ידי בנו, ר' ברוך עפשטיין, מקור ברוך, וילנא תרפ"ח, ח"ב עמ' 853.

³ שרי המאה עמ' 99, כפי ששמע מהרי"מ עפשטיין עצמו, והשווה מקור ברוך ח"ג עמ' 1164 – "בשחרותו פנה גם הוא אל המסחר, אם כי במדה מצומצמת".

⁴ מקור ברוך ח"ג עמ' 1164. ראה גם שם עמ' 1174, 1635. הוא כותב ש"בעת ההיא" כבר היה הר"א גולדברג רבה של בוברויסק, אך זו הנחה מוטעית, שכן הר"א גולדברג התמנה לכך כמה שנים מאוחר יותר. ראה: ניסנבויס עמ' 31; משה צינוב'ץ, עץ חיים – תולדות ישיבת וולוז'ין, ירושלים תשל"ב, ח"א (להלן: צינוב'ץ) עמ' 109-108; וקסמן עמ' 423 ועוד. וראה לאחרונה במאמרי "רבי אליהו גולדברג אב"ד בוברויסק", ישורון כרך כ"ב, תש"ע, עמ' תתק"א-תתקי"ב.

⁵ ר' בן ציון אייזנשטדט, דור סופריז ורבניז – ספר ראשון, וורשה תרנ"ה (להלן דור רבניז וסופריז), עמ' 42; מקור ברוך ח"ג עמ' 1195, וכן ח"ד עמ' 1919 בהערה. ר' משה שמואל שפירא תיעד כמה מקורותיו של הרי"מ עפשטיין בישיבת וולוז'ין, כפי ששמע ממנו: ר' משה שמואל ודורו, ניו יורק תשכ"ד, עמ' 42, והשווה עמ' 208-209.

⁶ ראה מקור ברוך ח"ב עמ' 941, והשווה: ר' מאיר בר אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, ת"א תשל"ט, חלק א' (להלן: בר אילן), עמ' 275.

בסיועה של אשתו, שהחזיקה חנות למוצרי אריג⁷, השתקע הרי"מ עפשטיין בלימוד תחת הדרכתו של רבו, הר"א גולדברג, שאף העניק לו סמיכה להוראה⁴. באותה תקופה התמנה הר"א גולדברג לרבה של הקהילה הליטאית בבוברויסק, לאחר שהרב"מ אטינגר עלה לא"י, ולראשות הקהילה החסידית נבחר ר' הלל מאליסוב מפאריץ', תלמידו של 'האדמו"ר האמצעי' מחב"ד (ראה מאמרי הנסמן בסוף הערה 4). בסמוך לכך החל הרי"מ עפשטיין להעביר שיעורים בבוברויסק⁸, ובהמשך גם נתמנה, ככל הנראה, לעמוד בראשות ישיבת אלטשול⁹ – ישיבה שנוסדה בבוברויסק בסביבות תקפ"ז על ידי ר' עקיבא אלטשול תלמיד ר' חיים מוולוז'ין¹⁰. כמה שנים מאוחר יותר כבר כיהן הרי"מ עפשטיין כדיין מומחה בבוברויסק, ושימש כיד ימינו של הר"א גולדברג הזקן¹¹.

בסיומה של תקופה זו, שנמשכה כחמש עשרה שנים, עזב הרי"מ עפשטיין את בוברויסק ונתמנה לכהונת רבנותו הראשונה, בעיירה נובוזיבקוב שבחבל צ'רניגוב בדרום רוסיה הלבנה. נובוזיבקוב היתה עיירה בעלת אופי חסידי, שחלק מתושביה נמנו על חסידי חב"ד, וחלק אחר מהם היו חסידי צ'רנוביל¹². רבם של חסידי חב"ד באותן שנים היה נכדו

⁷ בר אילן עמ' 276, מקור ברוך ח"ג עמ' 1174, והשווה שרי המאה עמ' 100.

⁸ ר' משה שמואל שפירא, קובץ הד הזמן, שנה ב', תרס"ח, גליון 65; והשווה בר אילן עמ' 276 ומקור ברוך ח"ג עמ' 1164. אחד מתלמידיו בתקופה זו היה ר' אברהם דב גבאי, שנסמך גם מהר"א גולדברג, וכיהן בהמשך כרבה של וורקלאן; ראה שמואל נח גוטליב, אהלי שם, פינסק תרע"ב, עמ' 54. אדם נוסף שלמד אצלו זמן מה, כפי שמציין שפירא, הוא הסופר ד"ר י"ל קצנלסון, שנודע אח"כ בכינוי "בקי בן יגלי" (ראה הערה הבאה).

⁹ צינוביץ עמ' 400, וראה גם וקסמן עמ' 422. בספר זכרונותיו של י"ל קצנלסון, מה שראו עיני ושמעו אזני, ירושלים תש"ז (להלן: קצנלסון), עמ' 58, מסופר ש"בישיבת המתנגדים קרא אז [=תחילת שנות התר"ך] את שיעוריו ר' מיכאל עפשטיין ז"ל, שהיה אחרי כן רב בנובוגרודוק", ובעמ' 65 הוא מוסיף ש"זמן קצר ביקרתי את בית המדרש של המתנגדים, לשמוע את השיעור של ר' מיכל עפשטיין".

¹⁰ לתולדותיה ראה צינוביץ עמ' 441–438, ניסבויים עמ' 41–40.

¹¹ כך עולה ממכתב משנת תרכ"ב – היחיד שנשתמר בידינו מתקופה זו – שנדפס שנית לאחרונה בספר כתבי הערוך השולחן, ירושלים תשס"ז (להלן: כתבי הערוך"ש), סימן ל"ו. המכתב, העוסק בשאלה סבוכה של קידושי טעות, מופנה לרב דובעריש מייזלש, רבה של וורשה; הרי"מ עפשטיין מספר שעיניו של הר"א גולדברג כהו מראות, ולכן הוא "ביקש אותי גם כן לעיין בזה, ולבקש הסכמת הגאון על זה, ואז נושיב בית דין ונתירה".

¹² מינוי רב ליטאי בוגר ישיבת וולוז'ין לכהונה בעיירה חסידית, אינו דבר המובן מאליו; ר"ל מיימון שמע מפי הרי"מ עפשטיין שהדבר הסתייע בין השאר באמצעות חסידי בוברויסק, שהמליצו עליו "כי כדאי והגון הוא להיות רב בעיירה חסידית": שרי המאה עמ' 100. וקסמן (עמ' 422) מעלה ספקולציה לפיה הייתה גם מחלוקת בין שתי קבוצות החסידים בעיירה, שלא הגיעו לכלל הסכמה האם הרב הנבחר צריך להיות חסיד חב"ד או צ'רנוביל, ולכן בחרו לבסוף רב 'נייטרלי'.

של בעל התניא, ר' מנחם מנדל שניאורסון, שלימים נודע – על שם ספרו – כבעל ה'צמח צדק' (להלן: הצמח צדק).

ר' ברוך הלוי עפשטיין (להלן: הרב"ע), בנו של הרי"מ עפשטיין ובעל הפירוש הפופולרי 'תורה תמימה', חיבר בערוב ימיו ספר זכרונות בשם 'מקור ברוך'. זהו ספר רחב היקף – ארבעה כרכים, למעלה מאלפיים עמודים – המסודר לפי תולדות משפחתו, ובכרך השלישי הוא מקדיש כמה פרקים לתיאור קורותיו של אביו. האירוע העיקרי המתועד בפרקים אלו, הוא נסיעה שערך הרי"מ עפשטיין לעיירה לובביץ', כדי לבקר את הצמח צדק¹³. הרקע לנסיעה, כפי שמספר הרב"ע, היה רצונו של אביו להכיר את מי שהיה "מוכתר ומעוטד ככתו שם טוב ומפורסם לגאון ואדיר בתורה ופוסקי הלכות", ובעיקר משאלתם של חסידי חב"ד תושבי נובוזיבוק, ש"היה להם לרצון לו הכיר פנים את רבם ואלופם הגדול"¹⁴.

הרב"ע מאריך מאד בתיאור מפגשם של אביו והצמח צדק, ומרבה לצטט משיחותיהם, שכללו לדבריו נושאים מגוונים ביותר: הם דיברו על התנגדותו של הגר"א לחסידות¹⁵, על ר' אביגדור מפינסק ומעשיו כנגד החסידים¹⁶, על רבי נחמן מברסלב ומקצת שבחו¹⁷, על ההבדל בין 'קצות החושן' ל'נתיבות המשפט'¹⁸, על ה'נודע ביהודה' וספריו¹⁹, על הבעייתיות שבלימוד פילוסופיה²⁰, ועוד ועוד.

לדברי הרב"ע, הרי"מ עפשטיין שהה אצל הצמח צדק "כחודש ימים ויותר", ובמהלך תקופה זו הם נפגשו כמעט כל יום, ולעיתים אף פעמיים ביום, וכל מפגש ארך כמה שעות, בהן שוחחו ועסקו בדברי תורה. בסוף התקופה נתן הצמח צדק לרי"מ עפשטיין סמיכה

¹³ ראה מקור ברוך ח"ג פרקים כ'–כ"ב; כ"ג אות ב'; ל' אותיות א', ג'; ל"א–ל"ב.

¹⁴ שם עמ' 1234. הסבר זה הגיוני למדי, לאור הידוע לנו אודות הקשר שיצר הרי"מ עפשטיין עם אדמו"רה"ם של קבוצת החסידים האחרת בעיירה – צ'רנוביל – מהם לקח הסכמות על ספרו 'אור לישרים' וכפי שיוזכר להלן. ספר זה יצא כמה שנים אחר פטירת הצמח צדק, בשעה שחסידות חב"ד נפלגה לפלגים שונים שהקימו בני הצמח צדק כל אחד במקום מושבו: קאפוסט, ניז'ין, ליאדי ועוד, ובנו הצעיר ר' שמואל (מהר"ש) נותר על כסא אביו בלובביץ'. לא ידוע האם חסידי חב"ד בנובוזיבוק הסכימו להתלכד סביב חצר אחת מסוימת מבין אלה, ואיזו, אך הנסיבות בכללן עשויות להסביר היטב מדוע ב'אור לישרים' לא מופיעה הסכמה מאת אדמו"ר חסידות חב"ד.

¹⁵ שם עמ' 1233–1238, וראה גם עמ' 1291–1290.

¹⁶ שם עמ' 1239–1246.

¹⁷ שם עמ' 1248.

¹⁸ שם עמ' 1253–1255.

¹⁹ שם עמ' 1265–1266.

²⁰ שם עמ' 1608–1609.

להוראה²¹, ואף ביקש ממנו להישאר אצלו שבוע נוסף, מחיבתו אליו. כמו כן, הוא מספר שלאחר הפרידה שלח הצמח צדק לתושבי נובוזיבקוב מכתב המלצה נלהב אודות רבם²².

דיוני אמינות סביב הביקור בלובביץ'

שנים בודדות לאחר הדפסת 'מקור ברוך', כבר הופיעו פקפוקים ראשונים על מהימנות עדותו זו של הרב"ע. חילופי הדברים בין אביו והצמח צדק מתוארים על ידו בפירוט מדוקדק להפליא, ופסקאות רבות מדי וארוכות מדי מובאות כציטוט, מילה במילה, מפיו של הצמח צדק. הוא גם מרבה לתאר את שפת הגוף וההתנהגות של האדמו"ר בשעת דיבורו: *"זיאתר ברגש קצת (כנראה החל כאן להתרגש מפני תכלית סוף דבריו...)"*²³, *"קם ממקומו ויגש אל אבי וילחץ את ידו"*²⁴ וכדומה. קשה להניח שהרי"מ עפשטיין מסר לבנו פירוט כה מקיף ומדויק של שיחותיו עם הצמח צדק, ובלתי סביר שהוא היה מסוגל אף לזכור את הלשון המדויקת בה נאמרו הדברים לפני עשרות שנים. באותו אופן ברור שהרב"ע עצמו, בגשתו לכתוב את זכרונותיו, לא היה מסוגל לשחזר במדויק את הלשון בה השתמש אביו עשרות שנים קודם לכן, כשיספר לו על המפגש. אם כן, כיצד הוא מגיש את הדברים כציטוטים מדויקים מפי הצמח צדק?

תהיות אלו הועלו לראשונה על ידי ר' יקותיאל אריה קמלהאר, שחלקים מספרו 'דור דעה' נדפסו כחמש שנים אחרי 'מקור ברוך'. תחילה הוא מציין סתירה עניינית: ב'מקור ברוך' מובאות מפי הצמח צדק כמה אמירות חריפות כלפי ה'נודע ביהודה', שהתנגד לחסידות – אולם מקור מהימן מסר לו במכתב שהצמח צדק השמיע דברי שבח מופלגים כלפי ה'נודע ביהודה', *"אין יעמדו דברי המחבר 'מקור ברוך' לפני עדות מכחשת כיו"ב?"*. לאחר מכן הוא מעלה את השאלה העקרונית:

"...וגם אביו הגאון ז"ל לא רשם אז את השיחה עם כל התגין והעוקצין, למוסרם בדיוק לבנו ר' ברוך מבלי לחסור גם עוקץ אחד, ומאין ידע הר' ברוך עפשטיין למסור לנו השיחה, עם מליצות בכפל מילים ובביטויים שונים? אין זאת אלא שהוסיף מדלילה כיד

²¹ שם עמ' 1235, וראה שם עמ' 1261–1262, וכן עמ' 1289.

²² שם עמ' 1235, 1630–1631.

²³ שם עמ' 1264.

²⁴ שם עמ' 1290.

צחות הלשון ותפארת המליצה הטובה עליו, ועל כן אין לסמוך על דבריו, כי קשה לברר מתוכם את הדיבורים שדיבר הגה"ק מוהרמ"מ ז"ל²⁵

רי"א קמלהאר פוסל את ההסתמכות על סיפורי הרב"ע ככתבם וכלשונם, אם כי הוא מקבל את ההנחה שהללו מבוססים על גרעין אמת. אולם עלינו לברר, האם באמת התיימר הרב"ע לטעון שדבריו משקפים את הלשון המדויקת בה השתמש הצמח צדק? הרי שימושו ב"ציטוטים" איננו מיוחד אצלו לצמח צדק, ואף לאו דווקא לסיפורים ששמע מאביו, אלא מופיע לכל אורך 'מקור ברוך' – גם במקרים בהם ברור שאין כוונתו לטעון שכן בדיוק נאמרו הדברים: לדוגמא, בכרך ב' הוא "מצטט" על פני כמה עמודים סיפור ארוך ביותר שסיפר ר' יצחק אלחנן ספקטור למאן דהוא²⁶, ובכרך ד' הוא "מצטט" שיחה ארוכה מפיו של ר' זלמן זאב מווילנא²⁷. מדובר במונולוגים ארוכים ביותר, שהרב"ע אינו טוען ששמע אותם מעד שמיעה, ובכל זאת הוא מגיש אותם לקורא כציטוט ישיר מפי הדובר. הדבר נכון גם לגבי הסיפורים המובאים מפי הצמח צדק: למשל, בסיפור על שיחתם של ה'קצות' וה'נתיבות', הרב"ע מעיר שכששמע את הסיפור הוא לא בירר האם הצמח צדק היה נוכח בעצמו במקום או ששמע את הדברים מאדם אחר, ולדעתו האפשרות השנייה מסתברת יותר²⁸; כלומר, לדבריו שלו מדובר בשמועה מכלי רביעי או חמישי – ה'קצות' וה'נתיבות' דיברו, את דבריהם שמע אדם אחר (או לפחות, כך סיפר), ממנו שמע זאת הצמח צדק, ממנו שמע זאת הרי"מ עפשטיין, ממנו שמע זאת בנו הרב"ע – ובכל זאת הוא מביא את הדברים כציטוט מפי ה'קצות' וה'נתיבות'.

לאור זאת, קשה להניח שהרב"ע באמת התכוון לשכנע את קוראיו שמדובר בציטוטים אמיתיים, המשחזרים מילה במילה את לשונו המקורית של הדובר. אפשרות סבירה יותר היא ששימושו במתודת הציטוט הינו בחירה ספרותית וסגנונית בלבד, כהרגלם של

²⁵ דור דעה – גאוני הדור, פיעטקוב תרצ"ה, עמ' ע"ז-ע"ז. הוא מעיר בנוסף שהרי"מ עפשטיין והצמח צדק שוחחו מן הסתם באידיש, כך שלא מסתבר שהאדמו"ר השתמש באותן מליצות ומשחקי מילים המצוטטים מפיו בעברית. עובדה מתמיהה היא, לאור זאת, שבהמשך ספרו הוסיף רי"א קמלהאר להביא את "ציטוטי" הרב"ע בשלמותם (ראה עמ' ע"ב, קצ"ג-קצ"ד), למרות שהוא עצמו קבע ש"קשה לברר מתוכם" את דברי הצמח צדק! הדברים מגיעים לכך שכמעט כל המידע המובא בערך המוקדש לצמח צדק, לקוח בשלמותו מ'מקור ברוך' (עמ' רכ"ד-רכ"ח). כבר הבחין בכך ר' יהושע מונדשיין, ולדעתו הדבר נבע ממחסור בידע של הרי"א קמלהאר על תולדות גדולי רוסיה, שאילץ אותו להסתמך על מקורות מפוקפקים: הנ"ל, הצופה לדור, ירושלים תשמ"ז, עמ' 268.

²⁶ מקור ברוך ח"ב עמ' 819-813.

²⁷ שם ח"ד עמ' 1699-1696.

²⁸ שם ח"ב עמ' 1255-1253, בהערה.

סופרים אחרים מאותו ז'אנר²⁹. הסיפורים המובאים ב'מקור ברוך' נכתבו רובם ככולם בעיבוד חופשי, ולשון הדברים אינה מייצגת אלא את סגנונו של הרב"ע; את היומרה ההיסטוריונית, לפיכך, יש לייחס רק לגרעין תוכן הדברים – הטעון כשלעצמו בדיקה ביקורתית כמו כל חומר היסטוריוגרפי אחר.

למסקנה דומה הגיע ההיסטוריון פרופ' עמנואל אטקס (שאמנם לא עסק בבעיה הכללית של 'מקור ברוך', אך נגע בסיפור המפגש עם הצמח צדק). הרב"ע מביא מפי הצמח צדק טענה מעניינת לפיה התנגדותו של הגר"א בסופו של דבר הועילה לחסידות (ונושבו לכך בהמשך); אטקס מביא זאת כדוגמא ל"מגמה האפולוגטית" – אחת משלוש דרכי התייחסות נפוצות למחלוקת החסידות וההתנגדות – ולאחר מכן מתייחס למידת המהימנות של ייחוס ההסבר לצמח צדק:

"האומנם שמע יחיאל אפשטיין דברים אלה מפיו של ר' מנחם מנדל שניאורסון? קשה להניח שברוך אפשטיין או אביו בדו את הדברים מליבם. עם זאת, ספק גדול אם המנהיג החסידי הרחיק לכת עד כדי כך בהכרת תודה למי שהנהיג את המלחמה בחסידים. מסתבר שר' מנחם מנדל אמנם השמיע באוזני אורחו 'הליטאי' דברים בשבחו של הגר"א. אלא שנוסח הדברים ונימתם, כפי שהם מופיעים בספר 'מקור ברוך', משקפים את נקודת המבט המתנגדית"³⁰

המסקנה המשותפת לאטקס ולרי"א קמלהאר, היא שצריך אמנם להטיל ספק בפרטי הסיפורים שמביא הרב"ע על הצמח צדק, אך העובדה הכללית הניצבת ביסודם – עצם פגישת הרי"מ עפשטיין והצמח צדק – הריהי מהימנה בדרך כלל. אכן, קשה להניח שהרב"ע היה מקדיש עשרות דפים ב'מקור ברוך' לתיאור מפורט של מפגש אביו והצמח צדק, אם מפגש זה לא היה ולא נברא³¹. סבירה יותר המסקנה שהמפגש התרחש

²⁹ תופעה זו רווחה בספרות הזכרונות של התקופה. השוו: דוד אסף, מה שראיתי... זכרונותיו של יחזקאל קוטיק, תל אביב תשנ"ט, מבוא עמ' 80-81. אסף מגדיר זאת כז'אנר ה"זיכרון היצירתי", המערבב בין עדות, פרשנות וסיפור, ומסכם כי "ההיסטוריון המבקש לעשות שימוש ב"זיכרונות יצירתיים" נוסח קוטיק חייב אפוא לנסות ולהפריד, ככל יכולתו, בין שלושת המישורים הללו המשמשים בערבוביה".

³⁰ הנ"ל, יחיד בדורו, ירושלים תשנ"ח, עמ' 154.

³¹ זאת ועוד: אמרו חכמים "הרוצה לשקר ירחיק עדין" – קרי, הבודה מליבו מאורע כלשהו ישתדל לבנותו באופן שיקשה על הכחשתו, בין השאר באמצעות 'הפחתת' מספר העדים למינימום. אילו היה הרב"ע ממציא את המפגש, הוא היה אמור לשוות לו אופי חשאי יחסית, ולמעט בתיאורים פומביים – אך בפועל הוא נוהג להפך וכותב ש"בעת פרידתו מעליו אמר (=הצמח צדק) מפורש לפני בני משפחתו ולפני אנשים רבים שהיו באותו מעמד, כי קשתה עליו פרידתו", ומוסיף ומתאר ש"תכונת הפרידה" התפשטה על כל החצר, בני המשפחה והחסידים, ועל כל העיר, כולל צאצאי הצמח צדק (מקור ברוך ח"ג עמ' 1628). הגם

במציאות, והרב"ע אכן מתבסס על מסגרת עובדתית, אלא שכאמור הוא הרשה לעצמו מידה גדושה של חופש ספרותי במהלך תיעוד הסיפורים אודות המפגש, והכניס לפי הצמח צדק – במודע ושלא במודע, "כיד צחות הלשון ותפארת המליצה הטובה עליו" – גם פרטים וסיפורים ממקורות אחרים.³²

על בסיס האמור לעיל ניתן למיין את דברי הרב"ע לשלוש דרגות מהימנות: א. נוסח הדברים, גם כשמדובר בציטוטים, משקף אך ורק את סגנונו של הכותב; ב. תכניו של הסיפור – דורשים קריאה ביקורתית וזהירה; ג. המעטפת העובדתית הכללית – נכונה בדרך כלל. תבנית זו מאפשרת לבדוק ביעילות יחסית את סיפורי הרב"ע בכלל, ואת סיפוריו על המפגש בלובביץ' בפרט, ולדלות מהם את הפרטים המהימנים מבחינה היסטורית, מתוך ההנחה האמורה שרובם מבוססים בעיקרם על גרעין אמת.³³

חוקר חסידי שולל את סיפור המפגש

אולם הנחה זו אינה מקובלת על הכל. לפני מספר שנים פרסם ר' יהושע מונדשיין, תלמיד חכם וחוקר חסידי רב מוניטין,³⁴ מאמר העוסק בסיפורי הרב"ע על מפגש אביו והצמח צדק, והגיע למסקנות שונות בתכלית מאלה של ר"א קמלהאר ואטקס.³⁵ הוא

שזהו תיאור מופרז בעליל, קשה להניח שהרב"ע היה מעז לכותבו אילו נסיעת הרי"מ עפשטיין ללובביץ' – ויציאתו משם – מעולם לא התקיימה.

³² דוגמא מובהקת לכך היא ההספד על הצמח צדק שמביא הרב"ע בשם אביו (מקור ברוך ח"ג עמ' 1632–1633) – שקרוב לוודאי הושאל מהספדו של ר' יצחק בלזר על ר' שלמה קלוגר בשנת תרכ"ט, במכתב שנדפס על ידי ר' אברהם בנימין קלוגר, קונטרס לשון צדיק, לבוב תרמ"ד, עמ' י'; קונטרס זה נדפס שוב על ידי ר' יהודה אהרן קלוגר, בסוף ספרו תולדות שלמה, למברג תרמ"ח. לזכותו של הרב"ע ייאמר שזו אינה ההעתקה הבוטה ביותר מהספדו של הרי"צ בלזר; גלגוליו המרתקים של הספד זה קובעים ברכה לעצמם, ועוד חזון למועד.

³³ נדגים זאת בפשטות: כשהרב"ע מזכיר את "הדיין דנובהרדוק, הרב הגדול רבי שבת, זקן מופלג שעמד במשמרת הדיינות עוד לפני הגאון הנזכר" (מקור ברוך ח"ב עמ' 1185), ומביא דברים שהספיק לשמוע ממנו, תוכן הדברים טעון בדיקה כאמור, אך בהחלט ניתן להסיק שהיה בנובהרדוק דיין זקן בשם ר' שבת והרב"ע עוד הספיק לראותו. הנחה זו אגב מתבררת כמדויקת לאור דברי הרי"מ עפשטיין, המזכיר במכתב משנת תר"מ את "חד מבי דיני, הרה"ג מו"ה שבת נ"י" (כתבי הערוה"ש חלק התשובות עמ' ה').

³⁴ המשתיין לחסידות חב"ד. לדיון בשיטתו ההיסטוריוגרפית, בפרט בכל הנוגע לחב"ד, ראה: עמנואל אטקס, יחיד בדורו, עמ' 143–151. ראה גם: דוד אסף, נאחז בסבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 48.

³⁵ המאמר פורסם לראשונה בקובץ פעמי יעקב גליון מ"ה, בני ברק תש"ס, עמ' ס"א–ס"ד; התקפה המרכזית שלו הובעה בקצרה על ידי ר"י מונדשיין כבר קודם לכן, במדור ההערות של הקובץ יגדיל תורה (הוצאת קה"ת) שנה א' חוברת י"ב, ניו יורק, אלול תשל"ז, עמ' מ"ב–מ"ג. באלול תשס"ו נתפרסמה באתר 'שטורעם.נט' גירסה מורחבת של מאמרו של ר"י מונדשיין, הנמצאת בכתובת:

אמנם נזהר תחילה מלקבוע שהרי"מ עפשטיין כלל לא ביקר אצל הצמח צדק – טענה שלא יהיה ניתן להוכיחה – והוא אף מביא 'מסורת' חב"דית כלשהי שגם לפיה הרי"מ עפשטיין ביקר בלובביץ'³⁶, אך הרוח הנושבת לכל אורך דבריו, לעיתים ברמז ולעיתים בגלוי, היא שכל סיפורי הרב"ע על ביקור אביו בלובביץ' מצוצים מן האצבע, ובלשונו: "...בעל ה'דור דעה' שלא העלה כלל על דעתו, שהשיחות הללו לא היו ולא נבראו".

הנחת היסוד המרכזית של מונדשיין היא שהמקור היחיד המספר על ביקורו של הרי"מ עפשטיין בלובביץ', הוא הרב"ע ב'מקור ברוך'. כך הוא תוהה – 'וכלום לא נזדמנה ל'ערוך השולחן' הזדמנות נוספת כלשהי לספר על אותו חודש מאושר שזכה לו במחיצת ה'צמח צדק'?!³⁷. אולם התשובה לשאלה זו, המועלית מבחינתו באופן רטורי, היא חיובית. קיימת בידינו עדות נוספת, של ר' יהודה לייב מיימון, תלמיד הרי"מ עפשטיין, החוזר ומציין בשלושה מקומות שונים שגם הוא שמע מפי רבו על נסיעתו לצמח צדק:

"והוא בעצמו סיפר לי, כי לאחר מספר חדשים שהתיישב בנובוזיבוקוב בתור רב, החליט למלא רצונם של בני קהילתו, ונסע ללובבאביץ, כדי לקבל פניו של רבי מנדלי (בעל 'צמח צדק') ולהשתעשע אתו בדברי תורה"³⁸

מתייחסות לגרסה זו, המעודכנת ומורחבת מקודמתה, ומכיוון שהיא טרם הופיעה במקור מודפס, לא ניתן להפנות למספרי עמודים.

³⁶ לפי מסורת זו, הרי"מ עפשטיין "עזב את ליובאוויטש בחרון-אף, על אשר אחד מגדולי החסידים נהג בו שלא בכבוד המגיע לו לדעתו". מדובר בסיפור אנונימי, שאינו מבוסס על מקור רציני כלשהו, ודאי לא בכתב (לדברי מונדשיין הסיפור "מקובל בקרב חסידי חב"ד"), והמגמתיות האנטי-ליטאית שבו ברורה לחלוטין (רבנים ליטאים = רודפי כבוד); כל זה איננו מפריע למונדשיין להתייחס אליו כמקור המסוגל להפריך את הטענה שהרי"מ עפשטיין זכה לקירוב מצד הצמח צדק. התייחסות חב"דית ברוח אחרת לגמרי היא זו של ר' דובער אליעזרוב, נכדו של ר' שלמה יהודה לייב אליעזרוב (שיל"א), אשר לא זו בלבד שקיבל "שבעל רי"מ עפשטיין העריך ונסע לפרקים אל רבנו הצמח צדק", אלא גם סבר ש"זהו המקור להערכתו לר' שלמה ליב [אליעזרוב]"! (שו"ת שאילת שלמה, ירושלים תשס"ב, 'פרקי חיים' עמ' 24; אודות יחסי הרי"מ עפשטיין והרב שיל"א, ראה להלן סביב הערות 88-94).

³⁷ את התהייה הזאת הוא מעלה בקשר לרש"י ז"ל, שנסמך להוראה על ידי הרי"מ עפשטיין, ולא סיפר מעולם על כללי הוראה שקיבל הלה מהצמח צדק, למרות שהרב"ע מספר שאביו נהג למסור כללים כאלה לאברכים שקיבלו ממנו סמיכה (מקור ברוך ח"ג עמ' 1261-1262 ועוד). לתהייה זו אין מקום: הרש"י ז"ל בלאו הכי כמעט שאינו מזכיר בכתביו את קשריו עם הרי"מ עפשטיין, ובוודאי שלא מפרט כללי הוראה שקיבל ממנו, בשם הצמח צדק או לא, וממילא אין ללמוד מכך דבר. עם זאת, לגוף העניין, אכן סביר להניח שדברי הרב"ע על מסירת כללי ההוראה מבוססים על השערת-ליבו בלבד ולא על ידיעה מבוססת.

³⁸ שרי המאה עמ' 100, ודברים זהים נדפסו גם בספרו אנשים של צורה, ירושלים תש"ז, עמ' קנ"ג, ושוב בספרו מדי חודש בחדשו כרך ה', ירושלים תשי"ט, עמ' 154 (ההדגשה אינה במקור).

"ואזכיר כאן מה שכתב ידידי המנוח הרב ברוך עפשטיין... מה ששמע מפי אביו הגאון, הוא מורי ורבי ר' יחיאל מיכל עפשטיין מנובהרדוק, על אודות השיחה שהיתה בינו ובין האדמו"ר מלובביץ' (מה ששמעתי גם אני בעצמי מפי מורי הגאון הנזכר)..."³⁹

"סיפר לי מורי ורבי, הגאון רבי יחיאל מיכל הלוי עפשטיין (בעל 'ערוך השולחן') כי בהיותו רב בנובוזיבקוב (פלך צ'רניגוב), עיר שרובה חסידי חב"ד, נסע גם הוא פעמים אחדות לאותו גאון וצדיק, רבי מנחם מנדל, האדמו"ר מלובאביטש"⁴⁰

כתבי רי"ל מיימון אינם נחשבים אמנם למקור היסטורי מהימן בלשון המעטה, כידוע, אך כאן לא מדובר בסיפור דברים בעלמא אודות דמויות מן הדורות הקודמים (בסגנון "מספרים ש..." שרי"ל מיימון עצמו לא לקחו ברצינות), אלא בעדות שמיעה ישירה שלו, אודות מה ששמע מדבריו במו-אזניו. אין לוותר כמובן על קריאה ביקורתית של עדותו וזיהוי מגמות, הטיית, הפרזות למיניהן ושאר תוספות – כבכל מקור היסטורי – אך גם אין יסוד לשלילה קטגורית של מהימנות כלל העדויות מסוג זה שנמסרו על ידו, ובפרט עדות שהוא מדגיש את האותנטיות שלה לא פחות משלוש פעמים⁴¹.

כמו כן, על אף שרי"ל מיימון השלים את שאר ידיעותיו בעניין מ'מקור ברוך'⁴², הוא מביא עם-זאת כמה שמועות מקוריות מהצמח צדק, שאינן לקוחות מדברי הרב"ע. הוא גם אינו מנסה להגיש את הדברים כציטוט מדויק מפי אומרם, כפי שעשה הרב"ע, אלא נוקט זהירות ומדגיש שמדובר ב"מעין הדברים האלה"⁴³. סיבה נוספת לתת אמון בשמועות זו של רי"ל מיימון, היא שמובאותיו עוסקות בנושאים נייטרליים בהרבה מאשר

³⁹ ספר הגר"א, ירושלים תשי"ד, עמ' ע"ג. לאחרונה נדפסו הדברים בספרו תולדות הגר"א, ירושלים תש"ס, עמ' קכ"ה.

⁴⁰ מדי חודש בחודשו כרך ב' (מחזור שני), ירושלים תשט"ז, עמ' 176-177. מוזכר כאן שרבו נסע לצמח צדק "פעמים אחדות", אך הדבר אינו מדויק, שהרי הוא עצמו אינו מזכיר זאת בשאר המקומות, ו"אין לך בו אלא חידושו".

⁴¹ יש להדגיש כי חלק גדול מן הסיפורים שרי"ל מיימון מוסר אודות שהותו אצל הרי"מ עפשטיין, ובכללם סיפורים בהם מוזכרת נוכחותו של הנכד ר"מ בר-אילן (ראו לדוגמא: שרי המאה חלק ו' עמ' 114), פורסמו עוד בחייו של האחרון (ב'אנשים של צורה', תש"ז), דבר המהווה ראיה חותכת בעד אמינותם.

⁴² למשל שהרי"מ עפשטיין ישב בלובביץ' "כחודש ימים", ונסמך מהצמח צדק שחיבב אותו מאד, והלה שלח אחריו מכתב לתושבי נובוזיבקוב, ועוד. כמו כן הוא העתיק מ'מקור ברוך' את המעשייה על ה'קצות' והנתיבות' (שרי המאה עמ' 102-101).

⁴³ מילים המקדימות את המובאה השלישית שצוטטה לעיל; ההדגשה במקור. רי"ל מיימון נקי גם מרוב הכשלים עליהם העיר מונדשיין בהמשך: למשל, בעוד הרב"ע הביא בשם הצמח צדק ששו"ע הרב נכתב "לרגלי המחלוקת" בין החסידים ל'מתנגדים' (מקור ברוך ח"ג עמ' 1237), שמועה שעליה התרעם מונדשיין בצדק (ראו להלן עמ' 205), הרי שרי"ל מיימון מצטט את ההקדמה משו"ע הרב ומביא את מסורת בניו של בעל התניא: שרי המאה עמ' 110.

אלה שמביא הרב"ע, מה שמקטין את החשד שהדברים הוכנסו לפיו של הצמח צדק ממניעים פולמוסיים או פיקנטריים. למשל, אלה הדברים שמביא רי"ל מיימון מ"השיחה הראשונה ביניהם":

"...אמר לו האדמו"ר מליובאביץ: האם יודע רבה של נובוזיבקוב את יסוד היסודות של החסידות? יסוד היסודות של החסידות הבעש"טנית היא אהבת ישראל והשתתפות בצערו של כל אחד ואחד מישראל. חכמינו אמרו: 'בשעה שאדם (מישראל) מצטער, שכינה מה לשון אומרת? קלני מראשי, קלני מזרועי'. והכוונה היא, כי כבר אמרו במקום אחר כי בתפילין דמרי עלמא, גם של ראש גם של יד, כתובים פסוקים המדברים בשבחם של ישראל וגודל מעלתם. משום כך, כשאדם מישראל שרוי בצער, הרי הקב"ה, שהוא 'צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו', מרגיש בצערו של בן ישראל זה, והתפילין שבראשו ובזרועו נעשים עליו כבדים כביכול"⁴⁴

בניגוד לסיפורים העסיסיים שהרב"ע מרבה להביא, כאן מדובר בדרוש שגרתי ונטול עניין מיוחד, וקשה למצוא סיבה שדווקא הוא יוכנס במרמה לפיו של הצמח צדק. אמנם, כאמור לעיל, את הלשון והסגנון יש לייחס לרי"ל מיימון בלבד, וכך גם את ההגשה הדרמטית של הדברים ואת פירוטם (קשה להניח שזהו העניין שהיה הצמח צדק מגדיר כ"יסוד היסודות" של החסידות; יש בכך גם תפיסה אנכרוניסטית של יסודות החסידות הקדומה); אך הגרעין העובדתי של הדברים, לעומת זאת, הריהו מתקבל על הדעת.

בעצם העניין יש להוסיף עוד כי תיאורו של הרב"ע בדבר המוטיבציה הבסיסית של אביו לנסוע ללובביץ', הולם בהחלט את הידוע לנו אודות התנהלות הרי"מ עפשטיין בנובוזיבקוב: לשם השוואה, בראש ספרו 'אור לישרים' שהדפיס בז'טומיר תרכ"ט (לאחר פטירת ה"צמח צדק"), מופיעות בהבלטה הסכמותיהם של אדמו"ר צ'רנוביל, שלחסידיהם היתה כאמור קהילה בעיירתו. סביר מאד להניח שהוא פעל באותה מידה ליצירת קשר עם האדמו"ר אליו היו כפופים חלק אחר מתושבי העיירה – ה"צמח צדק". אף העובדה שר"מ בר-אילן נכד הרי"מ עפשטיין (שגדל זמן מה בביתו, באמצע שנות התר"נ) סבר לתומו שבין נותני ההסכמות ל'אור לישרים' היה גם ה"צמח צדק" עצמו⁴⁵, יש בה אולי כדי להעיד שבמשפחתו היתה מסורת בדבר קיום קשרים כלשהם בין סבו הרי"מ עפשטיין לבין האדמו"ר החב"די.

דומה אפוא שנוכחנו במידה מספקת שביקור הרי"מ עפשטיין בלובביץ' ומפגשו עם הצמח צדק, אכן התקיימו. יחד עם זאת, נותרה השאלה האם ועד כמה ניתן להסתמך על

⁴⁴ שרי המאה עמ' 101–100.

⁴⁵ מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277, וראו ביקורתו של רי"ל מיימון על טעות זו, שרי המאה שם עמ' 104.

סיפוריו הפרטניים של הרב"ע לגבי הביקור ותכניו, ואם כן – עד כמה. לשיטת אטקס ורי"א קמלהאר, כאמור, בדרך כלל ניתן לעשות זאת בזהירות מתבקשת – אולם מונדשיין טוען שאין כל אפשרות כזו מפני שהסיפורים הללו, רובם ככולם, בדויים מן היסוד. את טענה זו הוא מגבה בראיות ודוגמאות רבות – אך בחינה ביקורתית מעלה שרובן מבוססות על פרשנות קטנונית ומחמירה, הדורשת לגנאי ככל יכולתה, ורק חלק קטן מן הדוגמאות מצליח לשכנע; כפי שנראה להלן.⁴⁶

⁴⁶ מונדשיין פותח את דבריו בדוגמה בעלת חשיבות, אך היא זקקת עיסוק נפרד היות ש: א. היא נוגעת ביסודה לספר 'תורה תמימה'; ב. כבר עסקו בה רבים לאחרונה (ובבעיות סביב 'תורה תמימה' בכלל); ג. אין לה קשר לרי"מ עפשטיין – שבו עוסק מאמרנו בסופו של דבר; לכן נתייחס אליה רק בקיצור נמרץ. בספרו *תורה תמימה*, וילנא תרס"ב, דברים פרק י"א אות מ"ח, מצטט הרב"ע קטע מתוך הספר 'מעין גנים'. מונדשיין מתלונן שהרב"ע הגדיר את הספר – בסוגריים – כ'שו"ת', הלכתי לכאורה, בעוד שלמעשה מדובר ב'ספר מליצות הערוך בצורת חליפת-מכתבים'; עוד הוא מתריע שזה אינו מכתב "אל אשה חכמה אחת" כדברי הרב"ע, אלא "מכתב דמיוני פיקטיבי". אולם אלה הן בסך הכל טעויות, לאו דווקא נעדרות היגיון. כמו כן קובל מונדשיין על כך שב'תורה תמימה' כותב הרב"ע ש"לא נודע לנו מי הוא המחבר הנכבד הזה" שבעל ה'תוספות יום טוב' מגדירו רק כמדקדק, ואילו ב'מקור ברוך' (ח"ד עמ' 1961-1964) הוא יודע עליו פרטים רבים ומאריך להוכיח שמדובר בתלמיד חכם. אך קשה להבין את התלונה: הרי 'מקור ברוך' נדפס יותר מעשרים וחמש שנה לאחר 'תורה תמימה'; כנראה שבינתיים מצא הרב"ע פרטים נוספים על המחבר, שלא היו ידועים לו בזמן כתיבת ה'תורה תמימה'.

לאחר מכן מוכיח מונדשיין שהקטע המובא ב'תורה תמימה' לא הועתק ישירות מתוך 'מעין גנים', אלא נלקח מאחד הגליונות של 'הצפירה' בשנת תרנ"ו, המכיל את אותן השמטות מהנוסח המקורי. (אמנם, טענתו שהרב"ע ניסה לשרבב את המילים "מכתב מהמחבר אל אשה חכמה אחת" לתוך דברי ה'מעין גנים' אינה מוכרחת, שכן מילים דומות מאד מופיעות גם ב'תורה תמימה' – כחלק ברור מדברי הרב"ע). את עובדת ההעתקה הוא ממנף כדי לטעון שהסיפור שב'מקור ברוך', לפיו אשתו של הנצי"ב הראתה לו את 'מעין גנים', הוא שקרי – אך גם טענה זו אינה מוכרחת; 'תורה תמימה' נדפס כשלושים שנה לאחר תקופת שהותו בבית הנצי"ב, והיות שכך אין לשלול את האפשרות שהוא אכן הכיר את קיומו של הקטע שב'מעין גנים' מאשתו של הנצי"ב, שהראתה לו עותק שהיה בספריית בעלה, ואילו כשרצה לצטט זאת ב'תורה תמימה' אותו עותק כבר לא היה בהישג ידו, ולכן ציטט מ'הצפירה'.

אכן, 'מעין גנים' הינו ספר נדיר מאד, אך אי אפשר לשלול את האפשרות שעותק ממנו התגלגל לספריית הנצי"ב, כשם שהיה בהישג ידם של אנשים נוספים בני התקופה – כדוגמת ר' אריה יהודה ליפשיץ, בספרו *אבות עטרה לבנים*, ורשא תרפ"ז, עמ' ע"ע-ע"א, המצטט ישירות מתוך 'מעין גנים', ואף מפנה לדברי הרב"ע: "ראה בספר 'מעין גנים' (הג"מ ר' שמואל אקוואלטי, וויניציאה שי"ג, צנור חמישי מכתב י') שכתב: 'וקושיית מאמר רבותינו ז"ל [...] כי אפשר לחלק [...] לקרבה אל המלאכה המלוכה מלאכת ה' [...] לאמץ זרועותיהן לחגור מתניהן לאזור חלציהן [...]'. ראה בתורה תמימה (הג"מ ר' ברוך הלוי עפשטיין, דברים י"א י"ט) ובמלכי בקדש (הג"מ ר' חיים הירשענזאן, ח"ד צד 64)..." בעניין זה ראה גם מאמרו של דן רבינוביץ: Rayna Batya and other learned woman: A Reevaluation of Rabbi Barukh Halevi Epstein's Source, *Tradition* 35 (2001), pp 55-69; עוד רבות יש להעיר בנושא זה, אך כאמור אין זה המקום, ועוד חזון למועד.

האם הסופר הליטאי היה בור בתולדות חב"ד?

מתי התקיימה פגישתם של הרי"מ עפשטיין והצמח צדק? כפי ששמע רי"ל מיימון מהרי"מ עפשטיין עצמו, הנסיעה ללובביץ' התקיימה "לאחר מספר חודשים שהתיישב בנובזיבקוב בתור דב"⁴⁷; אולם מתי הוא התיישב בנובזיבקוב? גרסת רי"ל מיימון אינה עקבית: מחד הוא קובע שההתמנות היתה "בימי שחרותו (בהיותו כבן עשרים ושבע שנים)"⁴⁸ – כלומר בסביבות שנת תרט"ז – ושב ומתאר את הרי"מ עפשטיין כ"צעיד ליטאי" ש"היה עדיין בימי שחרותו"⁴⁹, אך מאידך הוא מוסיף מייד שהדבר היה "באמצע מחצית היובל למאה שעברה (בערך שנת תרכ"ה)" – תרכ"ה ולא תרט"ז!⁵⁰

מקורות מקבילים מוכיחים שהתיארוך המאוחר קרוב יותר לאמת. בן עירו של הרב"ע, שמואל נח גוטליב, כתב שהלה נולד בשבט תר"כ – בבוברויסק⁵¹; מכתב שכתב הרי"מ עפשטיין עצמו מוכיח שבסוף תרכ"ב הוא עדיין היה בבוברויסק⁵²; הסופר י"ל קצנלסון מספר שלמד אצל הרי"מ עפשטיין תקופה קצרה בתחילת תרכ"ד – בבוברויסק⁵³. הרב"ע עצמו כותב שהמפגש התקיים "בתחילת שנות השלשים למאה זו, למנינו"⁵⁴, ולאור דברי

⁴⁷ שרי המאה עמ' 100.

⁴⁸ שם עמ' 81.

⁴⁹ שם עמ' 100, ובעמ' 102, הוא חוזר ומדגיש שהיה זה "עודו בימי בחרותו".

⁵⁰ ייתכן שרי"ל מיימון התבלבל כתוצאה מהשימוש בביטוי המורכב "אמצע מחצית היובל": "אמצע יובל" או "מחצית היובל" הם אכן 25 שנה, אך "אמצע מחצית היובל" הוא 12.5 שנים.

⁵¹ אהלי שם עמ' 153; ניכר שהערך על הרב"ע נכתב על סמך שיחה או מכתב איתו. אכן, עובדה זו נדפסה עוד קודם לכן, בדור רבני וסופרי עמ' 42. מכל מקום, עובדה מוזרה היא שהרב"ע לא מזכיר בכל כתביו היכן נולד או גדל, ורק פעם אחת מסיח לפי תומו שלימודיו ב'חדר' היו בנובזיבקוב: מקור ברוך ח"ב עמ' 1061–1062.

⁵² כתבי הערוה"ש סימן ל"ו (ראה לעיל הערה 11). אייזנשטדט בדור רבני וסופרי עמ' 42 כתב שהמעבר לנובזיבקוב היה בתרכ"ב, ואחריו הלכו מ' יוסיפון בירחון בית הכנסת, חוברת י"א (שנה שניה), ת"א תש"ז, עמ' 14, ואחרים; תיארוכו של אייזנשטדט הינו הראשון שהועלה על הכתב, והיחיד שנתפרסם בחיי הרי"מ עפשטיין, ולפיכך היה מקום להעדיפו, אולם דברי קצנלסון שלהלן סותרים אותו, ומכתבו הנ"ל של הרי"מ עפשטיין מחודש אב תרכ"ב מחזק את ההנחה שהתיארוך אינו מדויק. מוסיפה לכך העובדה שבאותו דף טעה אייזנשטדט גם בתאריך לידתו של הרי"מ עפשטיין.

⁵³ קצנלסון עמ' 65. דבריו שם נאמרו כמסיח לפי תומו ואין סיבה לפקפק בהם, אם כי יש לזכור שנכתבו רק בזקנתו.

⁵⁴ מקור ברוך ח"ג עמ' 1235–1234. למשמעות הביטוי "שנות השלושים" ראה שם עמ' 1632, ח"ד עמ' 1702. ראה עוד ח"ב עמ' 1283, לגילאי הרי"מ עפשטיין והצמח צדק בזמן המפגש.

קצנלסון מסתבר שכוונתו לסביבות תרכ"ד⁵⁵. לאור כלל הנתונים הללו נראה שהרי"מ עפשיין עבר לנובוזיבוקוב באמצע או סוף תרכ"ד (1864) – ובתקופה זו, לפיכך, התקיים מפגשו עם הצמח צדק, כשנה ומחצה לפני פטירתו של האחרון.

בצמוד לשאלת תיארוך המפגש, מונדשיין מעיר שכידוע הצמח צדק היה חולה למדי בשנים האחרונות לחייו, וכמו כן אשתו נפטרה בתרכ"א או תרכ"ב ומאז לפי העדויות הוא הרבה להסתגר ומיעט לקבל אנשים ל'יחידות'. אם כן, תוהה מונדשיין, "איך משתלב בתקופה זו ביקורו היום-יומי של האב אצל הצ"צ, שהיה מרצה לפניו במשך שעות ארוכות ומשוחח על דא ועל הא?" למען האמת, סתירה זו קיימת רק ביחס לפרטי טענת הרב"ע, שאביו: א. שהה בלובביץ' קרוב לחודש; ב. במהלך תקופה זו נכנס אל הצמח צדק מדי יום ביומו; ג. בכל יום שוחח עמו כמה שעות. אולם אין צורך בקושיות כרונולוגיות כדי להבין שתיאור זה אינו אלא הפרזה; אם נשתמש בטכניקת הסינון דלעיל, יעלה בידינו סיפור סביר יותר, לפיו הרי"מ עפשיין שהה תקופה מסויימת בלובביץ', ובמהלכה נפגש פעמים מספר עם הצמח צדק, וזכה לקירוב מצידו⁵⁶.

מונדשיין טוען באופן כללי שהרב"ע היה בור בדברי ימי חב"ד, ושהדבר מוכיח שסיפוריו על הצמח צדק מפוברקים. לדבריו, את כל ידיעותיו על הצמח צדק שאב הרב"ע מסקירה אודותיו שהתפרסמה בקובץ "כנסת ישראל" בשנת תרמ"ח; כראיה הוא מציין שלושה פרטים שמופיעים בסקירה זו וגם הרב"ע התייחס אליהם. האם זו הוכחה מספקת? הרי הרב"ע מזכיר גם את "ספרי דברי הימים למשפחת שניאורסון", ואת הספר

⁵⁵ השווה מקור ברוך ח"ד עמ' 1790–1789, ש"תחילת שנות הארבעים" היא שנת תרל"ג או תרל"ד; שנת תרכ"ה היא כבר אמצע העשור. על פי תיארוך דומה כתב אהרן זיסקינד תרשיש, בספרו רבי ברוך הלוי אפשיין, ירושלים תשכ"ז, שהרי"מ עפשיין היה רב בנובוזיבוקוב "קרוב לעשר שנים" (עמ' 52) ושבעת ההתמנות בנובוזיבוקוב היה הרב"ע "כבן ארבע או חמש" (עמ' 70).

⁵⁶ בניגוד לרושם הנוצר בעקיפין מדברי מונדשיין, לפיו הצמח צדק הסתגר לחלוטין בשנותיו האחרונות, ישנן עדויות הטוענות שאפילו בשנותו האחרונה הצמח צדק "מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים... הטה אוזן קשבת לכל מבקשי עצתו", כלשונו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (אז"ר), בתוך: האסיף, ורשא תרמ"ט, עמ' 165. ר' שלום דובער לוין, מנהל הספריה המרכזית של חב"ד בקראון הייטס, מביא לעדות זו תימוכין נוספים, בספרו פרקים בתולדות חב"ד, ניו יורק תשס"ה, עמ' ע"א–ע"ב. וכפי שמציין מונדשיין עצמו, גם חיים מאיר הילמאן בספרו בית רבי, ברדיצ'ב תרס"ג, ח"ג פ"ו, כותב שבכל זאת היו מעט אנשים שזכו להיכנס אליו ל'יחידות'. יש להעיר, בהקשר זה, כי על כל פנים אין מקום לרושם של יחסי רב-תלמיד שמצייר הרב"ע לגבי הצמח צדק ואביו. גם במקומות המעטים בכתבי אביו בהם הובאו דברי הצמח צדק, אין הלה מוזכר בצורה שונה מכל פוסק אחר (ראו לדוגמא ערוך השלחן יו"ד סימן ר"א סעיף כ"ח).

'בית רבי', ויודע שמכתב ארוך של 'האדמו"ר האמצעי' נדפס בו⁵⁷. הוא גם ראה את שו"ת צמח צדק וקרא בו⁵⁸, וגם יודע לספר על היכרותו של אביו עם ר' ישראל נח מניז"ן, בנו של הצמח צדק⁵⁹, ועוד ועוד⁶⁰. האם אין בכל אלה כדי להעיד שהרב"ע הכיר את תולדות חב"ד לא רק על סמך הסקירה שמונדשיין טוען שקרא?

הוכחתו העיקרית של מונדשיין לטענה זו, היא שהרב"ע לדבריו לא ידע שהצמח צדק היה נכדו הביולוגי של בעל התניא, אלא טעה בעקבות הסקירה, בה 'נאמר דק שהיה נכדו של אדמו"ר הזקן, חתן בנו אדמו"ר האמצעי, וה'מקור ברוך' הבין בפשטות שחיתון זה עשאהו לנכד אדמו"ר הזקן'⁶¹. אולם עיון פשוט באותה סקירה מוכיח שמדובר בטענה משוללת יסוד: "[הצמח צדק] הוא נכד הרב הזקן מהרש"ז מלאדי בעל התניא והש"ע, נולד בשנת תקמ"ט, ויהי לחתן הרב 'האמצעי' מ' דובער. ויגדל על ברכי זקנו, ויהי שוקד על

⁵⁷ מקור ברוך ח"ג עמ' 1619, וראה גם עמ' 1223.

⁵⁸ שם עמ' 1262.

⁵⁹ שם עמ' 1633.

⁶⁰ הרב"ע גם מאריך לתאר את קורות בעל התניא בפטרבורג בסמוך לשחרורו מהמאסר (מקור ברוך ח"ג עמ' 1616 ואילך), ומספר שבעל התניא שהה לאחר שחרורו בבית שהיה מלא "מחסידי הרב מתושבי פט"ב"; מונדשיין מעיר בציניות ש"אנו לא שמענו ולא ידענו אלא על חסיד אחד או שניים שהיתה להם זכות-ישיבה בבירת רוסיה באותן שנים". אולם האם אין לסיפור הרב"ע על מה לסמוך? רש"י זוין, למשל, מביא את מסורת חב"ד על כך ש"פלוגת" חסידים עסקה בהצלת בעל התניא – ושליש ממנה ישבו בפטרבורג כדי להתעדכן בנעשה ולהשתדל בהצלה (הנ"ל, "חגי כסלו של החסידות החב"דית", בתוך: סיני כרך ב', ירושלים תרצ"ה, עמ' ל"ט). ייתכן שמדויק יותר לומר שחסידים אלו שהו בפטרבורג ולא התגוררו בה, אך מסתבר שאליהם התכוון הרב"ע. הרש"י זוין מספר גם שביום השחרור חסידי בעל התניא "צהלו ורקדו ברחובות פטרבורג", ולפנות ערב כבר נודע שחרורו בכל העיר ו"התאספו לדירתו המון רב אנשים", עד שמי שרצה להגיע אליו היה צריך לפלס את דרכו "בין ההמון הרב" (שם עמ' מ"ב) – בדומה מאד לתיאור הרב"ע.

באופן דומה יש לדחות טענה נוספת: הרב"ע מספר שם על בעל התניא מעשייה ידועה, סביב דברי חז"ל "חלב שחלבו עכו"ם ואין ישראל רואהו", ומונדשיין מעיר "שלא זו בלבד שאינו ידוע לחסידי חב"ד, אלא גם לרבותיהם לא נודע" – שכן האדמו"ר הרש"ב שניאורסון סיפר זאת על ר' נחום מצ'רנוביל, ולא על בעל התניא. אולם כפי שציין טוביה פרשל (אור המזרח כרך כ"ט חוברת ג'–ד', ניו יורק תשמ"א, עמ' 432–433), מעשייה זו הודבקה במשך הדורות לרבים מגדולי ישראל: למשל, בספר 'סמיכת משה' (פשמישל תרמ"ז) מסופרים הדברים על ר' שמעלקה מניקלשבורג, ובמקום אחר גיבור הסיפור הוא הרב"ז (!). ייתכן אפוא שהרב"ע שמע את מעשייה זו על בעל התניא דווקא.

⁶¹ מונדשיין טוען זאת מפני ש"בכל פעם מכנה הצ"צ בסיפורים אלו את אדמו"ר הזקן 'חותני זקני' במקום 'זקני'. נכון הוא שהרב"ע מרבה להשתמש בכינוי המוזר "חותני זקני" (עמ' 1237, 1285, 1614), אך לעיתים הוא משתמש בכינוי "הרב הזקן" (עמ' 1621, 1626), ולעיתים הוא כותב באותו עמוד גם "חותנו זקנו" וגם "זקנו" בלבד (עמ' 1599, 1615) – וברור שכל הניסוחים הללו משקפים רק את בחירתו הספרותית, ואין בהם טענה היסטורית שהצמח צדק קרא דווקא כך לסבו בעל התניא.

התורה...⁶² האם ניסוח בהיר זה מאפשר להסיק בטעות, כטענת מונדשיין, שהצמח צדק היה נכדו של בעל התניא רק בעקבות נישואיו לבת האדמו"ר האמצעי?!

סיפור אחר שאותו מתקיף מונדשיין בצורה דומה, עוסק בביקורו של הצמח צדק בוילנא. הרב"ע מספר בין השאר ש"כאשר נפל לו למנה הפעם לישא מדברותיו לפני גאוני וגדולי בירת מדינת ליטא – וילנא... השכיל להאיר את חלק הנגלה אשר בו... כאיש אשר אין לו כל יחש וכל נגיעה לחכמת הנסתר"⁶³. על כך כותב מונדשיין: "כחשו יענה בפניו מעדותו של עד ראייה ושמיעה שנכח במקום, הלא הוא ש"י פין, המספר... על הדרוש שדרש שם ברבים בדברי קבלה וחסידות!". אולם ביקור הצמח צדק בוילנא התרחש יותר מעשרים שנה לפני הולדת הרב"ע, והוא עצמו שמע על כך רק "מזקני העיר ווילנא" כלשונו⁶⁴ – וממילא התלונה על אמינות הדיווח אינה בהכרח עליו⁶⁵. מעבר לכך, לא ברור ששתי הגרסאות אכן סותרות; ייתכן שדברי הרב"ע נאמרו רק על שיחה אחת, "כאשר נפל לו למנה הפעם לישא מדברותיו לפני גאוני וגדולי בירת מדינת ליטא", ואילו בשיחותיו האחרות בוילנא, בפני כלל הציבור, הוא אכן עסק גם בקבלה וחסידות; שהרי הרב"ע כותב שהצמח צדק בחר את תוכן דבריו "לפי ערכו ולפי מעמדו הרוחני" של קהל שומעיו, ולמשל – "לפני גדולי תורה דרש בפלפול והלכה".

הראשון שטען שהגר"א הועיל לחסידות

חלק מביקורתו של מונדשיין מוקדש לטענה שמביא הרב"ע, מפי הצמח צדק כביכול,

⁶² י"ל זסניץ, בתוך: כנסת ישראל (בעריכת שאול פנחס רבינוביץ') ספר שלישי, ורשא תרמ"ח, עמ' 213. כמו כן, אם אכן ראה הרב"ע את 'בית רבי' (ראה ליד הערה 57), הוא ודאי ידע את ייחוסו המדויק של הצמח צדק. בעצם העניין לא מובן גם מדוע סובר מונדשיין שמאמר זה ב'כנסת ישראל' הוא המקור לידיעות הרב"ע על חב"ד; הרי בשעה שכתב הרב"ע את 'מקור ברוך', כבר היו בנמצא מקורות עדיפים יותר ובעיקר זמינים יותר, כדוגמת אנציקלופדיית 'אוצר ישראל' של י"ד אייזנשטיין (ראה בערכו של הצמח צדק, כרך ו' עמ' 244), שכידוע היתה תחת ידו של הרב"ע.

⁶³ מקור ברוך ח"ג עמ' 1289.

⁶⁴ מקור ברוך ח"ג עמ' 1285, וראה גם עמ' 1288: "כל זה אני כותב מפי המסורה מזקני חכמי הדור הקודם".

⁶⁵ אם כי ניתן להאשימו שכתב את הדברים מבלי לבררם. באופן זה יש להתייחס לתלונתו המוצדקת של מונדשיין על הציטוט המסולף שמביא הרב"ע מה'תניא' (מקור ברוך ח"ג עמ' 1599). כפי שמונדשיין העיר, הרב"ע ציין את הדברים לפרק כ"ח, בעוד שלאמיתו של דבר הם לקוחים מפרק ג'; שגיאה זו מסנגרת על הרב"ע, שכן היא מוכיחה שהוא לא טרח לעיין ב'תניא' בפנים, אלא כנראה העתיק את הציטוט מכלי שני כלשהו, ולכן טעה בהפניה – וממילא מסתבר שסילוף הדברים נעשה על ידי אותו כלי שני, והרב"ע אחראי כנראה רק לפירוש המשובש ש"גדולת אין סוף ברוך הוא" היא חכמת הפילוסופיה.

שהתנגדותו של הגר"א בסופו של דבר הועילה לחסידות⁶⁶: "לולא המחלוקת היה באמת יסוד ומקום לדאוג ולחוש, כי... התורה הנסתרת תמעט רוב דמותה של התורה הנגלית, והמצות המעשיות תשפלנה בערכן לפני ההרגשות הלוהטות... ותהי איפוא המחלוקת לנו כתריס בפני הפורעניות". במילים אחרות, המהפכה הגדולה היתה עלולה להביא גם לפריצות גדר כאלה ואחרות, והמתקפה החריפה מצד הגר"א וסיעתו מיתנה את קצב והיקף השינויים, וגרמה לבלימת התופעות השליליות שנוצרו בשולי התנועה החדשה.

כפי שהעיר אטקס, אכן קשה להניח, בלשון המעטה, שהדברים הללו יצאו מפיו של הצמח צדק. הרב"ע מביא כאן בשמו דברים בלתי סבירים בעליל, כמו האמירה ש"אנ"ש אינם יודעים ואינם יכולים להעריך... ואין ערכם משיג להעריך את התודה הרבה שחייבים אנו לו (=לגר"א)", ושהיה צריך "לקרב ביותר את לבות אנ"ש לאורח חיים עפ"י תורת ההלכה", ושאר אמירות המביעות זלזול סמוי בחסידי חב"ד. אולם הטענה התמוהה ביותר המובאת בשמו, היא שספרי 'שולחן ערוך הרב' של בעל התניא, 'דק לרגלי המחלוקת נבראו... ולה, להמחלוקת, אנו חייבים להודות על התגלות אור מאיר ואוצר בלום זה'. כפי שמונדשיין מעיר בצדק, דברים אלה מוכחשים בעליל, שהרי בהקדמת 'שולחן ערוך הרב', מספרים בני המחבר שאביהם ניגש לכתוב את הספר בהוראת רבו, המגיד ממזריץ', עוד לפני פרוץ המחלוקת באביב תקל"ב.

במקרה הנוכחי ברור אפוא שהדברים שורבבו במאולץ לפיו של הצמח צדק, וההתייחסות אליהם אינה יכולה להיות אלא כאל פרשנות מסולפת של הרב"ע, שדימה לעצמו כנראה שהצמח צדק היה יכול לומר אותם, ולפיכך שרבב אותם לפיו. הדבר מחייב כמובן להטיל חשד בכל שאר הדברים שהוא מביא מפיו, שמא פרי דמיונו הם; אולם האם ניתן לכל הפחות להסיק מכאן שהרי"מ עפשטיין והצמח צדק דיברו על הנושאים הללו? כפי שראינו לעיל, אטקס סובר שהתשובה חיובית, ושהצמח צדק אכן "השמיע באוזני אורחו 'הליטאי' דברים בשבחו של הגר"א". להשערה זו ניתן לקבל אישור זהיר מדברי רי"ל מיימון, המספר – כפי ששמע מהרי"מ עפשטיין – ש"השיחה הראשונה ביניהם" היתה "בדבר המחלוקת שבין מתנגדים וחסידים, שעדיין לא שקטה"⁶⁷. במקום אחר הוא שב ומזכיר את אותה "שיחה אחת שהיתה ביניהם על אודות החסידות ומתנגדיה", ומתוכן הדברים, אותם שמע לדבריו מהרי"מ עפשטיין עצמו (כאשר כמובן אין לראות בכך הבאת דברים

⁶⁶ מקור ברוך ח"ג עמ' 1238–1235. כל הציטוטים להלן – מעמ' 1237. ראה גם עמ' 1291–1290.

⁶⁷ שרי המאה עמ' 101–100. קיום השיחה בנושא זה הוא דבר הגיוני ומתבקש כשלעצמו, בהתחשב בכך שמדובר במפגש של אדמו"ר מפורסם עם רב ליטאי, המכהן מצידו כרבה של עיריה חסידית.

כהווייתם אלא שחזור מאוחר, שעיקר אמינותו לא בפרטי מילים ומשפטים אלא ברוח הכללית, עולה שהצמח צדק אכן אמר דברים מסויימים בשבח הגר"א:

"...אין להתפלא כלל אם היתה מחלוקת בין גדולי החסידים וגדולי המתנגדים, כל אחד לפי רוחו ונשמתו, ולא הרי הגר"א מוילנא כמו זקני רבי שניאור זלמן, זכר שניהם לברכה. נשמתו של כל אחד מהם היתה לה שורשים מיוחדים בדרכי התורה, וחבל מאד על אלה מן המתנגדים או מן החסידים שמקטרגים על פלוני הגאון או על אלמוני הצדיק, בשעה שאנו יודעים בבירור שכוונת שניהם היתה לשם שמים...
...כמו הגר"א כך גם הסבא שלי עסקו בתורה יומם ולילה. הם ידעו והאמינו באמונה שלימה כי 'גדול תלמוד, שהתלמוד מביא לידי מעשה', וכמובן ששניהם השתדלו בכל כוח השפעתם להרחיב על בני דורם שיעסקו בתורה בכל עת ובכל זמן; אולם, דווקא בזה לא היתה דעתם שוה. הגר"א מזכיר כפעם בפעם את דברי חכמינו 'לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אף על פי שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה', אבל הסבא שלי, שהלך בעקבות הבעש"ט, היה מזכיר תמיד את דברי הזהר הקדוש: 'אורייתא בלא דחילו ורחימו לא פרכת לעילא'..."⁶⁸

לפי עדותו של ר"ל מיימון מתברר – כפי ששיער אטקס – שהצמח צדק והרי"מ עפשטיין אכן דיברו על ההתנגדות לחסידות, והצמח צדק אף אמר דברים כלשהם בשבח הגר"א. העולה מכאן הוא שאפילו במקרה בו ברור שהדברים שמייחס הרב"ע לצמח צדק לא נאמרו על ידו, אין לפסול את האפשרות שמסגרת הדברים מבוססת בכל זאת על עובדות כלשהן.⁶⁹

⁶⁸ מדי חודש בחדשו כרך ב' (מחזור שני) עמ' 177–176; צוטט רק המקטע הרלוונטי. כזכור, ר"ל מיימון מדגיש שלא מדובר בציטוט מדוייק אלא "מעין הדברים האלה", כך שנוסח הדברים וסגנונם משקפים בסך הכל את האופן בו נשתמרו בזכרוננו, ורק את גרעין התוכן יש לייחס – בזהירות – לצמח צדק.
⁶⁹ כחיזוק למסקנה זו נציין סיפור נוסף מ'מקור ברוך', שנחשב למפוקפק ביותר אך לבסוף הוכח כמדוייק. הרב"ע מספר שאביו שמע מרבו, הר"א גולדברג, על שאלה שהופנתה לר' חיים מוולוז'ין לגבי צנון שבושל בבשר ולאחר מכן התברר שנחתך מראש בסכין חלבית (מקור ברוך ח"ג עמ' 1169–1165). לפי הסיפור, ר' חיים מוולוז'ין סבר כשלעצמו שצנון אינו מוגדר כחריף, ולכן הוא לא נעשה חלבי והתבשיל כשר, אך היות שלא רצה להורות בפירוש כנגד דעת השו"ע (יורה דעה סימן צ"ו סעיף א') המגדיר את הצנון כחריף – חידש 'אוקימתא' לפיה השו"ע דיבר רק על צנון שחור, הגדל בא"י, שהינו חריף בהרבה מהצנון הלבן המצוי באירופה. כבר העיר צבי קפלן (סיני כרך ס"ט, ירושלים תשל"א, עמ' צ"א) שהסיפור מוזר מאד, כיוון שהגדרת הצנון כחריף אינה רק "דעת השולחן ערוך" אלא גמרא מפורשת. אולם כפי שמציין דב אליאך (בספרו אבי הישיבות, ירושלים תשנ"א, ח"ב עמ' 523), הרי"מ עפשטיין עצמו מביא בקצרה את עיקרי הסיפור! 'ובילדותי שמעתי מאחד הגדולים, שגאון אחד הקיל ברעט"ך שקליפתו לבנה, ואמר שאותו שקליפתו שחור הוא חריף ביותר – והחוש מעיד כך – ואמר שהרעט"ך הגדילים בא"י ובבבל כולם קליפתן שחורה ומרים הרבה" (ערוך השולחן יו"ד סימן צ"ו סעיף י"ג). מתברר איפוא שאת הסיפור ותמצית תכניו הרב"ע אכן

מונדשיין מצידו טוען שדברי הצדקת ה'התנגדות' שמביא הרב"ע מפי הצמח צדק, "זו דוגמה לאחד הכזבים הידועים ביותר שהצליח ה'מקור ברוך' לזרוע בתודעת הציבור התורני". דבריו נכונים באשר לייחוס הדברים לצמח צדק בבחינת 'הודאת בעל דין' – אך לא כך הוא לגבי עצם האמירה בדבר תועלת ההתנגדות לחסידות. בדברי מונדשיין יש שתי הנחות סמויות: א. הרב"ע הוא הראשון שהעלה את הדברים; ב. אם הוא לא היה תולה אותם בצמח צדק הם לא היו מתקבלים. ההנחה הראשונה אינה נכונה מבחינה עובדתית – שכן רעיון דומה מאד נכתב בשנת תרפ"ב (1922) בספר הזכרונות של ר' יעקב ליפשיץ, מזכירו של ר' יצחק אלחנן ספקטור:

"באמת הכניסה עצם המחלוקת הזאת תועלת מרובה לשני הצדדים: החסידות השפיעה הרבה על מתנגדיהם, שהכניסה בהם זרם של חיי נפש... ומן הצד השני, ההתנגדות הכבירה והנמרצה של הגאונים המתנגדים, ההכרזות והחרמות האיומים שפרסמו ברבים, עצרו בעד הזרם הנפרז שהיה צפוי על ראשי החסידים ומתנגדיהם ביחד. כי לולא הוחדה וגם מורטה המחלוקת על אבן ישראל בחזקה, ולולא לא אחזו באמצעים חריפים כל כך, כי אז עברה התלהבותם של חסידי 'התלקים'⁷⁰ ופרצה כל גדר וגבול. ומאד קרובה היתה התלהבות והתעקשות החסידים אז, עד להפרד ולהתגודד לכתה שוברה כה'תלקים', שגם גדולי החסידות וטוביה הוכרחו ללחום נגדם עד שנתבטלה לגמרי, שע"כ ע"י המחלוקת העצומה התמזגה גם החסידות, כי באמת המחלוקת הזאת שומה היתה ממפעלות ופלאות תמים דעים המהפך סבות בתחבולות..."⁷¹

אם כן, הרב"ע איננו הראשון שהעלה את הרעיון שהתנגדות הגר"א בסופו של דבר הועילה לחסידות. למעשה, גם הר"י ליפשיץ איננו הראשון. רעיון זה הופיע כבר בשנים הראשונות של המאה העשרים, ופורסם בתרס"ט בקובץ 'הניר', במאמרו של לא אחר מאשר הראי"ה קוק:

"החסידות יצאה גם היא מתוך התביעה של ההזרמה הנפשית... הדבר הזה הורגש מצד האישיות הגדולה של אבות החסידות, שההזרמה הנפשית האלהית היתה חיה בקרבה, אבל צורתה היתה בלתי למודית כל צרכה, ולא יכלה איפוא להתבסס יפה ע"י

שמע מאביו, ורק ההסבר למניעי ה'אוקימתא' היו פרשנות שלו. אילולא היה הר"מ עפשטיין כותב את השורות הקצרות הללו, היו רבים סבורים עד היום שהסיפור שב'מקור ברוך' הוא בדוּתא בעלמא.

⁷⁰ הכוונה לכתות בסגנון חסידי קאליסק; ראה שם עמ' 13.

⁷¹ זכרון יעקב חלק א', קובנא תרפ"ד, עמ' 14. הדברים שצוטטו נכתבו כבר בתרפ"ב, כמבואר בהקדמה (עמ' IV). יצוין שמונדשיין הכיר היטב את הדברים הללו, שהרי ציטט מהם במאמרו 'פרנסי וילנא והגר"א ומלחמתם בחסידות', כרם חב"ד גליון 4, כפר חב"ד תשנ"ב, חלק א, עמ' 220 הערה 212, ואף קבע שהם ספקולטיביים.

חנוך מודרג מסומן בסימנים תוריים קצובים... והדורות הבאים הבאים היו יכולים לאבד את הטובה החיה הזאת ולהפכה לרועץ, לולי שנתמרקה ביסורים ע"י תבערת ההתנגדות מהזיו היותר עליון של נקודת הנשמה הישראלית... זאת היא הפסיכיקה התורית של הגר"א, שעמדה לשטן נגד הרחבת ההזרמה הנפשית האלהית של הפסיכיקה של הבעש"ט, שלא היתה מבוססה כל צרכה בחנוך הלמודי והיה מקום להתקרא שלא תתנכר במשך הימים"⁷²

מתברר איפוא שרעיון פרספקטיבי זה, האופייני לאישים שהעריכו את שני העולמות והושפעו משניהם, כבר הגיע לידי בשלות בתקופה האמורה, למעלה ממאה שנים לאחר התנגדות הגר"א לחסידות – ומשום כך הוא הופיע, כמעט במקביל, בכמה מקורות שונים. רעיון זה גם הגיוני כשלעצמו, וזו כנראה אחת הסיבות להתקבלותו בהמשך על דעת רבים וטובים משני הצדדים⁷³ – וממילא גם הנחתו השניה של מונדשיין, שהרעיון התפשט רק בגלל ייחוסו המסולף לצמח צדק, אינה מדויקת.

מעמד הרי"מ עפשטיין ופסקיו בקרב החסידים

מה היה המניע של הרב"ע להמציא – לטענת מונדשיין – את כל הסיפורים הללו? מונדשיין משיב ללא היסוס: "מגמתו של ה'מקור ברוך' ברורה: פסקיו של אביו כלל וכלל לא היו מקובלים בקהל חסידים (ואולי לא רק בקרב החסידים), ובכך שהוא בדה את הסיפור אודות הקירובים העצומים מצד הצ"צ ... היה ה'מקור ברוך' סבור שעל-ידי זה תשתנה תדמיתו של אביו בעיני הציבור".

האם זהו נימוק משכנע? ניתן לטעון באותה מידה, שטענותיו של מונדשיין לא נולדו אלא מפני מורת רוחו מהרעיון שרב ליטאי צעיר זכה לקירוב מצד האדמו"ר הנערץ. קביעותיו שפסקי הרי"מ עפשטיין "כלל וכלל" לא היו מקובלים על החסידים, "ואולי לא רק בקרב החסידים", ושהרב"ע חפץ לשנות את "תדמיתו של אביו בעיני הציבור" – אינן

⁷² 'דרך התחיה', בתוך: מאמרי הראי"ה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 6-7. זהו הניסוח המגובש ביותר של הדברים הללו בכתבי הראי"ה, אולם את עיקר הדברים הגה הראי"ה והעלה על הכתב עוד לפני כן, בסביבות תרס"ד בלנבוכי הדור (מהדורה דיגיטלית, תשס"ט-תש"ע), עמ' ק", ושוב באדר ה'ק"ר, ירושלים תרס"ו, עמ' כ"ה-כ"ו.

⁷³ מונדשיין מציין שני מקורות חסידיים שהביאו את הדברים – אחד מהם הרי"א קמלהאר – ומן הצד הליטאי את ר' שלמה וולבה. אנו נציין מקור ליטאי נוסף: ר' משה מאיר ישר, החפץ חיים, ת"א תשי"ט, ח"ב עמ' תקפ"ג – ומקור חסידי נוסף: ר' שניאור זלמן דנציג, ערוך השלחן 'באר הלכה', ניו יורק תשס"ו, מבוא עמ' י"ח.

מעידות אלא על אחיזה בדעה קדומה שלילית כלפי הרי"מ עפשטיין, במידה המעוררת תהיות על המגמות מאחורי ביקורתו.

לגוף הדברים, המניע שמעלה מונדשיין אינו עומד במבחן הביקורת. אילו סיפורי הרב"ע על הצמח צדק היו מתפרסמים מוקדם יותר, היה ניתן אולי לדון האם הוא התכוון לסייע בכך להפצת ספרי אביו, אך 'מקור ברוך' נדפס עשרים שנה לאחר פטירת הרי"מ עפשטיין, ולמעלה מארבעים שנה לאחר שספריו החלו לצאת לאור. ספרי הרי"מ עפשטיין, שנדפסו עד תרפ"ח בכחמש מהדורות, נפוצו בכל מזרח אירופה הרבה לפני הדפסת 'מקור ברוך', בזכות עצמם כמובן, ללא צורך בשום סיוע מלאכותי; כבר בשנת תרע"ב, נמסר כי "ספרי עה"ש [=ערוך השלחן] נתפשטו בכל תפוצות ישראל ונמכרו בעשרת אלפי עקז' [=עותקים] בכל ארצות אירופה, אסיה ואמריקה"⁷⁴. גדולי הרבנים בתקופה זו השתמשו בספריו⁷⁵, וכמה מספרי המאספים של התקופה מעלים על נס את חשיבותם. ראה למשל דברי ר' משה אביגדור חייקין: "עתה כאשר זכינו להספר ערוך השולחן על ד' חלקי שו"ע... מהרב הגדול מהרי"מ עפשטיין ז"ל, יעצתי לתלמידי העוסקים בפוסקים ללמוד כל סימן וסימן בטור וב"י ושו"ע בפנים, ואח"כ בספר ערוך השולחן, ואז ידע ההלכות בטעמיהן

⁷⁴ מודעה מאת בריינה וולברנסקי (בת הרי"מ עפשטיין), הזמן י"ט ניסן תרע"ב [ווילנה, גליון 68] עמ' 6. הקשר הדברים הינו שיווקי אמנם (והיא מסיימת: "נחשב כאחד מספרי הפוסקים שסומכים עליו להלכה ומורים כן"), אך הנתון המספרי המרשים שנמסר במודעה, מדבר בעד עצמו. השוו גם דברי הרי"מ עפשטיין עצמו, עוד בשנת תרנ"ו, המפנה לעיין "בחבורנו ערוך השולחן... והחבור מצוי בהרבה מקומות, וכל הרוצה יכול לעיין שם" (כתבי הערוך ש סימן כ').

⁷⁵ ראה למשל: ר' שלום מרדכי שבדרון, שו"ת מהרש"ם ח"א, ורשה תרס"ב, סימן רי"ז, ח"ג, סאטמר תר"ע, סי' ל"א, ועוד; ר' נחמן כהנא מספינקא, ארחות חיים (על שו"ע או"ח), סיגט תרנ"ח, ח"א סי' רפ"ד סעיף א', ח"ב סי' תמ"ח סעיף י"ד, סי' תרע"א סעיף א', ועוד; ר' צבי הירש שפירא, דרכי תשובה ח"ה, סוואליב תרע"ב, יו"ד סימן קי"ב, ס"ק י"א, כ"ג, כ"ט, ל"ט, מ', מ"ו, נ', נ"א (מדגם אקראי מתוך סימן אחד); ר' חזקיה מדיני, שדי חמד, ניו יורק תש"ו (מהד' קה"ת), כללים – מערכת המ"ם, כלל פ' סוד"ה וראיתי בספר, כלל פ"ז ד"ה ובשו"ת, שם ד"ה וכתב, כלל ק"ד אות ג' ד"ה והגאון, כלל קע"א, ועוד רבות. ר' חיים ברלין, שו"ת נשמת חיים, ירושלים תשס"ח, יורה דעה סי' נ"ב; ר' דוד צבי הופמן, שו"ת מלמד להועיל, פפד"מ תרפ"ו, ח"א או"ח סימן ל"ט: "...בעה"מ ערוך השולחן הוא בר סמכא שיכול לסמוך עליו". ראה גם ח"ב יו"ד סימן מ"ב ועוד רבות. ר' אברהם יצחק הכהן קוק, שו"ת אורח משפט, ירושלים תשמ"ה, סוף סימן ע"ח: "זהנה כת"ר סמך על הוראת בעל ערוך השולחן, שהקיל בזה גם בלא צירוף דב' קנים, וכדאי הוא ז"ל לסמוך עליו בשעה"ד". ר' משה נחום ירושלמסקי, שו"ת באר משה, ורשה תרס"א, קונטרס השיב משה סי' מ"ב אותיות ב', ז': "ובחפשי בספרי אחרונים הנמצאים במחיצתי, ראיתי לכבוד ידידי הרב הגאון מו"ה יחיאל מיכל נ"י עפשטיין אבד"ק נאווהרדק, בספרו ערוך השולחן..., ועוד ועוד. יצוין עוד שברשימת המנויים (פרענומראנטין) בפתח ערוך השולחן חו"מ א', מהדורת תרנ"ג, מופיעים בין השאר ר' חיים עוזר גרודזינסקי ור' יצחק יעקב ריינס.

ברודים למעשה"⁷⁶. ראה גם דברי ר' אברהם שטרן: "היותו מפורסם מחיבוריו, אשר נתקבל באהבה בכל תפוצות ישראל להלכה ולמעשה, הוא ספר ערוך השולחן על ד' חלקי שולחן ערוך"⁷⁷, וכן הלאה.

גם טענתו של מונדשיין שהרי"מ עפשטיין ופסקיו לא היו מקובלים "כלל וכלל" בקרב החסידים, אינה הולמת את המציאות. הרי"מ עפשטיין אמנם היה 'מתנגד' במוצאו והשקפתו, אך הוא גדל בעיירה שרוב תושביה חסידים, חלקם הגדול חסידי חב"ד⁷⁸, ורבנותו הראשונה היתה בעיירה חב"דית מובהקת. פרטים רבים ישנם בדבר קשריו עם ציבור החסידים: בראש ספרו 'אור לישירים'⁷⁹ מופיעות כזכור הסכמותיהם של אדמו"רי צ'רנוביל, ר' אהרון ובנו ר' מנחם נחום – לפני הסכמותיהם של גדולי ליטא – והרי"מ עפשטיין עצמו הזכיר בספריו כמה מנהגים המזוהים כמנהגי חסידים⁸⁰. רבנים ידועי-שם שהשתייכו לחסידות חב"ד עמדו איתו בקשרים וקיבלו ממנו הסכמות, סמיכות ומכתבי המלצה, כדוגמת ר' יהודה לייב צירלסון רבן של פרילוק וקשינוב⁸¹ ור' שלמה יוסף זווין

⁷⁶ הנ"ל, כללי הפוסקים, לונדון תרפ"ג, פתח דבר עמ' V.

⁷⁷ הנ"ל, מליצי אש, נובוזמקי תרצ"ד (צולם: ניו יורק תשכ"ב), ח"ג, אדר עמ' 62.

⁷⁸ הרי"מ עפשטיין היה מיודד עם כמה וכמה מהם (ראה לעיל הערה 12), ונציין לדוגמא את ר' חיים יהודה לייב ליטוויין (סוסיניצר), חסיד חב"ד יליד בוברויסק שלימים היה רב בברודי וסמארגון, המזכיר את הרי"מ עפשטיין – המבוגר ממנו בכתיסה שנים – כ"ידיד נפשי מנוער, הרה"ג המפורסם מ' יחיאל מיכל נ"י עפשטיין, מו"צ דק"ק זיבקאוו וכעת הגאון אבד"ק נאווהאראדאק": שו"ת שערי דעה – שער החיים, למברג תרל"ח, סי' ס"ט (עמ' י"ט ע"ב). הנ"ל גם סמך להוראה את בן הרי"מ עפשטיין, הרב"ע (אהלי שם עמ' 154), שהיה גיסו בזיווג שני.

⁷⁹ ז'יטומיר תרכ"ט, נדפס מחדש בראש כתבי הערוה"ש. בסוף ההקדמה (עמ' 23) נזכרים "המיוחדים מהגליל ומאנשי עירי אשר היו לי לסיוע להוצאת הספר" – והם תושבי נובוזיבקוב, בהם חסידי חב"ד וצ'רנוביל.

⁸⁰ ראה ערוך השולחן או"ח סימן ל"ב סעיף ס"ג: "וסופרי רייסין נהגו ע"פ הגר"ז להניח כשיעור ט' אותיות..."; וכן או"ח סימן קמ"ז סעיף ט': "במדינתנו בבתי מדרשות של חסידים מגביהים התורה וחוזרים ומניחים..." (וראה התייחסותו של האדמו"ר מלובביץ' לכך, במקורות המצויינים בהערה 86); וכן או"ח סימן רס"ג סעיף ז': "ובנות ישראל נוהגות לברך כל אחת בעצמה, אף כשהן אצל אמן" (גם פסיקה זו הוזכרה על ידי האדמו"ר מלובביץ', בהתוועדות משנת תשל"ה, כמובא בשבועון התקשרות גליון 367, כפר חב"ד, פרשת ואתחנן תשס"א). הרי"מ עפשטיין הרבה להזכיר את פסקי בעל התניא, מ'שולחן ערוך הרב', כולל ה'קונטרס אחרון' והשו"ת, וכן מסידורו (ראה למשל ערוך השולחן או"ח סימן רס"ה סעיף ח', וכן או"ח סימן תמ"ה סעיף ה').

⁸¹ ראה דברי הרי"מ עפשטיין בהסכמה לספרו גבול יהודה, פיעטקוב תרס"ז, ומכתבים נוספים בכתבי הערוה"ש סימן קי"ז. למיקומו של הר"י צירלסון בחב"ד (ניז"י, קאפוסט ולבסוף לובביץ'), ראה אגרות קודש מוהרי"צ, כרך ו' אגרת א'תרמח.

שכיהן בין השאר כרבה של נובוזיבקוב⁸². גם רבנים מחסידויות אחרות היו מקושרים אליו, כדוגמת ר' משה טרצ'נסקי רבה של קרמנצ'וג⁸³ ור' יהושע השל רבינוביץ' – האדמו"ר ממונסטריץ', שהרבה להפנות אליו שאלות הלכתיות⁸⁴.

כך לגבי הרי"מ עפשטיין כדמות – וכך גם לגבי ספרו; ישנן בידינו עדויות שונות (מלבד המפורט לעיל) על שימוש בספרו והערכה רבה כלפיו אף בקרב דמויות חסידיות ידועות, ולדוגמא מסופר על האדמו"ר ר' אברהם שלום הלברשטם מייסד חסידות סטרופקוב ונכדו של ר' חיים מצאנז (תרט"ז–ת"ש), ש"קנה ספרי הערוך השלחן, ועבר עליהן, רק כשהגיע לענין ה'משין-מצות' העביר קו עליהן", וכן מסופר על האדמו"ר ר' שלום מוסקוביץ' משאץ-לונדון (תרל"ח–תשי"ח), שהיה נוהג לומר "שטוב לחזור השו"ע בערוך השלחן... שהוא סדרן טוב במוח"⁸⁵. גם בדורנו, ובחסידות חב"ד, האדמו"ר מלובביץ' הביא מספריו כמה וכמה פעמים⁸⁶, ואף העריך אותו כ"אחד מראשי האשכנזים"⁸⁷.

⁸² נסמך על ידי הרי"מ עפשטיין, וראה המלצת הרי"מ עפשטיין עליו, כתבי הערוה"ש סימן ק'. בהמלצה נזכרים רק חילופי מכתבים שהיו ביניהם, אך אין להסיק מכך שהרי"מ עפשטיין לא הכירו אישית, שהרי גם בסמיכתו את רי"ל מיימון (שם סימן קכ"א) נזכרים רק חילופי מכתבים שהיו ביניהם, על אף שהלה כידוע שהה אצל הרי"מ עפשטיין כשנתיים ויותר (ראה לעיל הערה 41, ואכמ"ל בעניין זה).

⁸³ ראה דברי בנו, שלמה טרצ'נסקי, זכרון משה, ניו יורק תשל"א, הקדמה עמ' X, XI, XV. וכן: ר' חיים עוזר מרינובסקי, על אבותינו ועל ייחוסם, כפר חב"ד תשנ"א, עמ' 45–47. הר"מ טרצ'נסקי היה רבם של חסידי צ'רנוביל בקרמנצ'וג, והיה מיווד ומקובל גם על חסידי חב"ד בעיירה (להם היה רב אחר במקביל), ועמד בקשרי הלכה עם ר' לוי יצחק שניאורסון (אביו של האדמו"ר האחרון מלובביץ'); כן היה מקושר לאדמו"ר ר' יוחנן מרחמיסטרביקה ונסמך על ידו וכן ע"י האדמו"ר ר' מרדכי דב מהורנוסטייפל (שם עמ' 21–19) ועוד.

⁸⁴ ראה כתבי הערוה"ש, סימנים: כ"א, ל"א, ל"ח–ל"ט. הרי"מ עפשטיין גם כתב מכתב ברכה לספרו דברי יהושע חלק ב', ברדיצ'ב תרס"ז, שנדפס במהדורה החדשה של ספר זה, בהוצאת ח' וגשל, ירושלים תשמ"א, עמ' 8 (שם סימן ק"ט).

⁸⁵ שתי השמועות מובאות בקונטרס 'ליקוטי דברים' (בתוך ספר 'אור גנוז' חלק ב'), לונדון תשנ"ו, עמ' י"ט–כ'; הראשונה מפי ר' אלחנן היילפרין, והשניה מפי מחבר הספר, ר' משה סג"ל דייטש. תודתי נתונה לרב בצלאל דבליצקי שעל ידו נתוודעתי למקור זה.

⁸⁶ ראה: אגרות קודש להג"ל, כרך א' אגרת ק"מ; כרך ב' אגרת קע"ו; כרך ג' אגרת תק"ג; כרך ז' אגרת ב'רכ"ד; כרך י"ג אגרת ד'תש"ו; כרך כ"ג אגרת ח'תתקל"ט. הנ"ל, לקוטי שיחות כרך ל"ג עמ' 122 הערה 25; כרך ל"ו עמ' 95 הערה 48; כרך ל"ח עמ' 116 הערה 46; שם עמ' 127 הערה 8; כרך ל"ט הוספות עמ' 280. באחד המקומות הוא מונה את הרי"מ עפשטיין כאחד מגדולי האחרונים, יחד עם מגן אברהם, באר היטב, בעל התניא, משנה ברורה והאדמו"ר ממונקאץ': ליקוטי שיחות כרך י"ז, הוספות אמור עמ' 504. הוא גם הזכיר כמה פעמים את הספר ערוך השלחן העתיד, וראה למשל ליקוטי שיחות כרך ל"ז, תזריע מצורע עמ' 37 בהערה; וכן הנ"ל, תורת מנחם חלק ה', ניו יורק תשמ"ה, שבת נחמו עמ' 2699, שם הוא מזכיר במיוחד "שבשו"ע לא נתבארו פרטי הדינים דלקט שכחה ופאה, ולכן היה צורך לחבר ספר מיוחד בשם 'ערוך השולחן העתיד', שבו נלקטו ונתבארו – בין השאר – כל פרטי הדינים דלקט שכחה ופאה".

נשתמר בידינו סיפור מעניין, הנוגע לסוגיית מעמדם של פסקי הרי"מ עפשטיין בקרב חסידי חב"ד בדורו. פרטי הסיפור עולים משלושה מכתבים שכתב הרי"מ עפשטיין בסוף שנת תר"ס לרב שלמה יהודה לייב אליעזרוב (שיל"א), מצאצאי בעל התניא, שהיה באותה עת רבה של סמרקנד שבבוכרה (כיום: אוזבקיסטן)⁸⁸. תחילתו של הסיפור בשוחט בשם אברהם אלתר מפּטִיִּהֶרֶבֶּק, שלמד שחיטה אצל הרי"מ עפשטיין וקיבל ממנו תעודת היתר לכהן כשוחט ובודק⁸⁹. לאחר מכן התקבל הלה לשוחט בקהילה האשכנזית הקטנה בסמרקנד, על סמך התעודה הנ"ל ובסיוע מכתב המלצה נוסף ששלח הרי"מ עפשטיין לבקשת ראשי הקהילה⁹⁰. זמן רב לאחר מכן עלה החשד שהוא מזלזל בשחיטתו⁹¹, ובעקבות כך קיבל הרי"מ עפשטיין מכתב מר' דובער זאב קוז'ובניקוב אב"ד יקטרינוסלב (כיום: דנייפרופטרובסק) – אף הוא מגדולי רבני חב"ד, ומקורבו של הרש"ב – ומרב נוסף, שהתלוננו יחד על מעשי השוחט, והרי"מ עפשטיין השיב להם שאין ביכולתו לאסור עליו לשחוט רק על סמך השמועות, אך אם נראה להם עצמם לאוסרו "חלילה לי לערער על זה". מאוחר יותר שלח גם הרב שיל"א מכתב לרי"מ עפשטיין ובו פרטים נוספים בעניין, ובקשה מחודשת שהרי"מ עפשטיין יבטל את הסמיכה שנתן לאותו שוחט. עם זאת, הרב שיל"א ביקש ממנו שלא יכתוב שהוא אוסר את השוחט על סמך דבריו, כי הדבר עלול לעורר כעס ומריבה⁹². כדי לפתור את המצב שלח הרי"מ עפשטיין לשוחט מכתב, שיועבר אליו דרך הרב שיל"א, ובו כתב בלשון עדינה שהוא מאמין שהזלזול בשחיטה אירע "ענ

⁸⁷ אגרות קודש להנ"ל, כרך י"ח אגרת ו'תתק"ח. "האשכנזים" – להבדיל מחסידים. באותו נושא הוא כותב לרב זוין: "וראה זה חדש – שדוקא בעל ערוך השולחן, מאשר ומשבח מנהג זה": הנ"ל, אגרות קודש כרך י"ט, אגרת ז'של"ג.

⁸⁸ נדפסו בקובץ אהלי שם, כפר חב"ד תשנ"א, עמ' ס"ט–ע"א; ושוב בספר כתבי הערוה"ש סימנים פ'–פ"ב. כל המידע המתואר להלן לקוח ממכתבים אלה, וראה גם שו"ת שאילת שלמה [צוין לעיל הערה 36], שם.

⁸⁹ "למד שחיטה בפה זמן רב, והיה מוחזק ביראת שמים היותר גדולה, וגם באומנות השחיטה יצא בדימוס, ונתתי לו קבלה" (סימן פ', וראה להלן).

⁹⁰ "נתתי לו תעודה וסמיכה על שחיטה ובדיקה, ובמקומות שדרשו עליו ממני השבתי כי הוא שו"ב מומחה וירא אלוקים, וגם מסמרקנד כשקיבלתי זה זמן כביר ט"ג (=טלגרמה) לדרוש עליו השיבותי כנכון, כידוע לו..." (סימן פ"א, וכן בסימן פ': "זה זמן כביר שקיבלתי ט"ג מעיר סאמארקאנד לשאול עליו, והשבתי לטוב כמובן").

⁹¹ הרי"מ עפשטיין מתאר ש"זה זמן כביר" שאלו אותו במברק על השוחט הנ"ל, ו"זה זמן כביר" לאחר מכן הוא קיבל מכתב ובו תלונות על השוחט (סי פ').

⁹² "והרב בקשני במפורש לבלי לאסור אותו מצד מכתבו, כי בזה יתעורר עליו רוגז ומחלוקת" (סימן פ"ב) – כנראה מצד השוחט וחבריו, כפי שעולה מתשובת הרי"מ עפשטיין: "ומה אעשה אם אאסור אותו, הלא אהי מוכרח להעתיק להם מכתב כתר"ה, וה' יודע מה יוכל להתהוות מזה. על כן נשאר בדעתי לכתוב לו (=לשוחט) מכתב" (סימן פ').

שהוא מטולטל ואינו חוזר על דיני שו"ב", והוסיף שהוא איננו אוסרו מלשחוט עד שיברר הכל בעצמו, אך בינתיים הוא גוזר עליו ללכת אל הרב שיל"א ו"תהיה תחת כנפיו, וכל אשר יאמר לך תעשה"⁹³. על החלטתו זו הודיע הרי"מ עפשטיין גם לרב קוז'ובניקוב, שכאמור היה הראשון שפנה אליו בתלונה על השוחט⁹⁴.

העולה מסיפור זה, לעניננו: שוחט שעשה את כל לימודו ושימושו אצל הרי"מ עפשטיין, התקבל לשו"ב תחת השגחתו של רב חב"די חשוב, שאישר את קבלת השוחט וסמך עליו לאור המלצת הרי"מ עפשטיין. גם כשהתעורר חשד על השוחט, פנה רב זה לרי"מ עפשטיין יחד עם רבני חב"ד נוספים מעיר אחרת, כדי לברר איתו את הדברים, ושניהם סמכו את ידיהם על מה שיחליט. האם הולם מקרה זה את קביעתו של מונדשיין ש"פסקיו של אביו כלל וכלל לא היו מקובלים בקהל חסידים" ושהיה צורך כביכול לשנות את "תדמיתו של אביו בעיני הציבור"?

כיצד התייחס האדמו"ר מלובביץ' ל'תורה תמימה'

לפנינו נותרו, בסיכום, מעט טענות מוצדקות, כמה טענות קטנוניות, ובעיקר דברים שאפשר לדון אותם לכף זכות באותה מידה שאפשר לדונם לחובה. היחס בין משקל טענותיו של מונדשיין לבין הלשון בה הוא משתמש, אינו סביר; הרב"ע מוגדר על ידו כ"לץ מתלוצץ" העוסק ב"סילופיו-תחבולותיו", שרוב "דבריו ההזויים" הם "שוא ושקר", "דבר מזויף", "הכזבים הידועים" וכן הלאה. הוא אף קובע שעליו ושכמותו לא נאמר "מילתא דעבידא לאיגלווי לא משקר אינש".

שיפוט קטלני זה מועמד באור מביך-משהו לאור היחס המכובד שזכה לו ספר אחר של הרב"ע – חומש 'תורה תמימה' – אצל האדמו"ר האחרון מלובביץ', ר' מנחם מנדל שניאורסון. כנזכר במקורות חב"דיים, האדמו"ר מלובביץ', וכן חמיו הרי"צ, האדמו"ר הקודם, החזיקו בחומש 'תורה תמימה' ושמעו מתוכו את קריאת התורה, והאדמו"ר

⁹³ שני הציטוטים מסימן פ"א.

⁹⁴ כמפורש בסימן פ', ובסימן פ"ב המופנה אליו. מקומו של הרד"ז קוז'ובניקוב בסיפור אינו ברור; ייתכן שממושו ביקטרינוסלב שבאוקריינה הוא שימש כמתווך תכתובת הדואר בין הרב שיל"א לרי"מ עפשטיין, ודרכו עברו המכתבים מנובהרדוק שבבלארוס אל סמרקנד שבאוזבקיסטן. אולם כאמור, הרי"מ עפשטיין מזכיר אותו בסימן פ' כמי שהיה מעורב אישית בנושא השוחט: "וזה זמן כבר קבלתי מכתב מהגאון אב"ד דיעקאטערניעסלאו ומעוד רב בשם, ומדברים עליו סרה, השיבותי להם ג"כ אם נראה בעינים לאסרו חלילה לי לערער". מעורבותו בעניין, מכל מקום, מוכיחה ששאלת כשרותו של השוחט הנ"ל היתה משמעותית גם עבור חסידי חב"ד שבמקומו, ולא רק עבור הסוחרים האשכנזים.

מלובביץ' אף נהג לקרוא בו את ההפטרה⁹⁵. כיצד מסבירים חסידי חב"ד את העובדה שרבים השתמשו דווקא בחומש זה? כאן אנו נתקלים בכמה הסברים סותרים. בתגובות למאמרו של מונדשיין שיערו כמה חסידים שהסיבה לכך היא היותו של החומש מדויק: 'הרבי השתמש בחומש תורה תמימה לצורך הטעמים, שהיו בדקדוק רב'. מנגד, הרב שלום דובער בוטמן טען שהסיבה היחידה לשימוש בחומש זה לכך היא שההפטרות מסודרות בו לפי מנהג חב"ד, 'ועל-כל-פנים אין כל שחר לדעה שהחומש הנ"ל מדויק יותר מאחרים'⁹⁶. הסבר שלישי מביא הרב יוסף שמחה גינזבורג: 'יש הסבורים ששימוש של הרבי בחומש 'תורה תמימה' היה מפני שהרבי רצה להביט בדרשות רז"ל שעל המקראות. לפי זה, אין להביא מכך ראיה למידת הדיוק שבחומש עצמו (אף שההפסקות שבו הן 'מנהג מדינתנו')'⁹⁷.

אין בהסברים הללו בכדי לטשטש את משמעות העובדה שהאדמו"ר מלובביץ' השתמש דווקא בחומש 'תורה תמימה'. אילו מחבר הספר היה מוחזק גם בעיניו ל"לך מתלוצץ" ושאר התשבחות מאמתחתו של מונדשיין, כלום לא היה האדמו"ר בוחזר לעצמו חומש אחר? יתרה מכך: לפי הסברו של הרב גינזבורג, שהאדמו"ר מלובביץ' השתמש בחומש כדי להיעזר בדרשות חז"ל המובאות על ידו, הרי שיש לפנינו עדות אופי כבדת משקל לטובת הרב"ע ועבודתו! שכן כפי שהרב"ע הצהיר בהקדמת ספרו, דרשות חז"ל לא תמיד מובאות כלשונן המקורית, אלא 'פעמים רבות מאד' הוא קיצר דרשות ארוכות, הרחיב דרשות קצרות, הוסיף 'מילה אחת או שתיים לעיקר הדרשה' במקום שראה לנכון, ולעיתים אף ניסח בעצמו מדרש מחודש, על פי האופן בו הבין את דברי הסוגיה: 'ואנחנו, כשעמדנו בעיון נמרץ... גלינו והוצאנו בס"ד את הדרשות לאור עולם'⁹⁸. אילו היה

⁹⁵ פרטים רבים בעניין נדפסו בשבועון 'התקשרות', היוצא לאור בכפר חב"ד על ידי צעירי אגודת חב"ד, בעריכת הרב מנחם ברוד. ראה למשל דברי הרב יוסף שמחה גינזבורג, התקשרות גליון 514, ח' סיוון תשס"ד, עמ' 16: "בתחילת הקלטות קריאת-התורה של מי שהיה הבעל-קורא בבית חיינו, הרה"ח ר' מרדכי שוסטערמאן ע"ה, הוא מודיע לשומעים, שמכיוון שהרבי השתמש בחומש זה, על-כן יהיו ההפסקים בין העליות לפי אותו חומש". בהתקשרות גליון 551 (ב' אדר א' תשס"ה), עמ' 16, מביא הרב גינזבורג בשם הרב יוסף יצחק אופן "שהרבי נהג בקביעות לשמוע קרה"ת ולקרוא ההפטרה מתוך חומש 'תורה תמימה'. ראה גם דברי הרב מ"מ טייכמן, קובץ מנהגי מלך, ניו יורק תשנ"ה, עמ' 38: "בתפילת שחרית דשבת נכנס לביהמ"ד – בנוסף לסידורו הק' וספר התהלים – עם חומש 'תורה תמימה'".

⁹⁶ התקשרות גליון 469, י"ח תמוז תשס"ג.

⁹⁷ התקשרות גליון 598, ו' טבת תשס"ו, עמ' 16. ראה גם התקשרות גליון 605, כ"ו שבט תשס"ו; התקשרות גליון 670, ח' סיוון תשס"ז; ועוד.

⁹⁸ ראה תורה תמימה כרך א' – בראשית, פינסק תרס"ב, הקדמה אותיות ג'–ה' (עמ' 13–10). ר' מנחם מנדל

האדמו"ר מלובביץ' סבור שהאחראי למלאכה גדולה זו הינו רמאי וסלפן ש"בו ובשכמותו לא נאמר 'מילתא דעבידא לאגלויי לא משקר אינש', כלשון מונדשיין, קשה להניח שהוא היה סומך עליו ומשתמש בעבודתו.

אולם לא זו בלבד שהאדמו"ר מלובביץ' סמך על עבודתו של הרב"ע, הוא אף המליץ לחסידיו להשתמש בה. בשיחה משנת תשמ"ט הוא דיבר על כך ש"כדאי ונכון ביותר שנוסף על לימוד חלק הפרשה... יוסיפו וילמדו גם מפירושי חז"ל בתורה שבעל-פה... כפי שנלקטו כבר בספרים" – וכדוגמא לספרים אלה, בהם "כדאי ונכון ביותר" להשתמש, הוא מזכיר בהערה את "תורה תמימה", "תורה שלימה" וכיוצא בהם⁹⁹. לא ניתן אף לטעון שהוא כשלעצמו השתמש רק במדרשי חז"ל שהרב"ע עיבד ולא בהערותיו ופירושו, שכן הוא עצמו הזכיר בכתביו כמה פעמים את ההערות והפירושים הללו וציין אליהם¹⁰⁰. קורא חב"די עשוי אפוא למצוא עצמו במבוכה, כיצד להלום את דברי מונדשיין – הכותב "דציתי להביא לידיעת הרבים כי אין להסתמך על האמור בספריו של בעל התורה תמימה, אפילו על דברים המובאים אצלו מפי כתבם"¹⁰¹ – עם העולה מהנהגת האדמו"ר.

סיכומו של דבר

בעייתיותו של הספר 'מקור ברוך', לצד סוגיית טיבם של ספרים אחרים של הרב"ע דוגמת 'תורה תמימה', זוקקות ליבון מקיף ושיטתי יותר מאשר ערכתי במאמר זה, המתמקד בפרשה אחת מסויימת – ביקור הרי"מ עפשטיין אצל ה'צמח צדק'. ועם זאת, דומה כי נוכחנו לראות שאין מקום לפסול באופן אוטומטי וקטגורי כל ידיעה ושמועה וסיפור המובאים ב'מקור ברוך', אלא ניתן להשתמש בספר זה, בזהירות ביקורתית, ולנפות את הבר שבו מן התבן.

כשר, בספרו תורה שלמה כרך כ"ו – פרשת צו, ירושלים תשל"ד, עמ' רפ"ה, מספר שחכם אחד בדק עבורו ומצא שרק שליש ממאמרי הגמרא מובאים ב'תורה תמימה' כלשונם (עיי"ש).

⁹⁹ ספר השיחות תשמ"ט, ניו יורק, ח"א עמ' 252. ההדגשה שלי, וכן פתיחת ר"ת (מקור זה הובא על ידי הרב גינזבורג). אין להניח שבקיא כהאדמו"ר לא הרגיש שרבים מהמדרשים בספר זה עובדו מחדש בידי הרב"ע.

¹⁰⁰ ראה אגרות קודש להנ"ל, כרך ו' אגרת א'תשמ"ב, כרך ט"ז אגרת ו'פ"ד, כרך י"ח אגרת ז'כ"א, כרך כ"ח אגרת י'תתמ"ז. הנ"ל, ליקוטי שיחות כרך ל"ב, הוספות עמ' 250.

¹⁰¹ כלשונו בפתח המאמר הנדפס, קובץ פעמי יעקב גליון מ"ה, בני ברק תש"ס, עמ' ס"א.

